

A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725–1901.

»Da es nun einmal nicht möglich ist, dass die Träume des Abten St. Pierre sich verwirklichen, der sich immer eine Welt ohne Apotheken und ohne Zeughäuser dachte; hat auch Österreich die Vorsichtsmassregel nie ausser Acht gelassen, in verschiedenen Theilen des Landes eigene Zeughäuser aufzustellen, um nöthigenfalls die Vaterlands-Vertheidiger mit den nöthigen Waffen versehen zu können. — Auch Ofen ist im Besitze eines ... Zeughauses ...«¹⁾

Így vezeti be Schams a budavári fegyvertár leírását Charles Irénée de Saint-Pierre abbé »Projet de paix perpétuelle« című munkájának egy gondolatával. Amint Schams mottószerű alapgondolatért a francia moralistához fordult, úgy írjuk mi kiindulópontul Buda leírójának sorait fejtegetéseink élére.

Magyarország a XVI. és XVII. században hadszintér volt és még a XVIII. század elején is csak lassan múló félelmisséggel kísért a török hatalom veszedelme. A harcok végnélkülieknek látszó hullámai még nem csöndesedtek el egészen, a háborús veszély nyugtalansága még benne él az emberek lelkében és súlyos gonddal nehezedik az egész országra. Megtisztítani Magyarországnak még mindig megszállt területét az ellenségtől egyrészt, védelmi intézkedésekkel és erősítésekkel biztosítani az esetleges ellentámadás sikertelenségét másrészt, tehát a támadás és a védelem előkészítése és megszilárdítása volt a török hódoltság utáni idők politikájának egyik sarkpontja. Ennek megfelelően különös gondot fordítottak az egyes várak és városok megerősítésére és arra, hogy azok mint egy-egy vidék hadi jellegű gócpontjai hadianyaggal és felszereléssel a szükséges mennyiségnél bővebben is el legyenek látva. Erődítmények építésén, helyreállításán és karbantartásán építőmesterek és mérnökök egész sora fáradozott szünet nélkül (csak a már ismert nevéek közül Budán: Prati, Goseau, Rosenfeld, Matthey, Hölbling; Belgrádban: Prati, Matthey, Allio, Hölbling; Szegeden, Aradon: Prati, Hölbling; Eszéken: Allio, Hölbling; Székesfehérvárott, Esztergomban, Szolnokon, Nagyszigeten: Matthey; Nagyváradon, Komáromban: Hölbling). Az ágyúk, kézi-fegyverek, munició és egyéb különféle hadiszer felhalmozására és megőrzésére az erődökben fegyvertárak, arzenálok szolgáltak, hogy háború esetén a katonaság felszerelése és a felszerelés utánpótlása késedelem nélkül megtörténhessék. Valamirevaló megerősített hely nem lehetett el e fajta tárház nélkül. Hogy milyen elsőrangúan fontos volt egy »Zeughaus« megléte, egy példából is nyilvánvaló: míg a budavári királyi palota a

visszafoglalás után egy félszázad alatt sem épült újra²⁾, addig ugyanott két szertárépület váltotta fel egymást és az első pusztulása után mindössze két esztendeig kellett az új építkezés megkezdésére várni.

Valóban megtaláljuk, mint Schams mondja, az ország különböző részeiben ezeket a nagyfontosságú tárházakat a XVII. század végén és a XVIII. század első felében részint mint már régebben készült építményeket, részint pedig épülőfélben. *Székesfehérvárott* még 1690 körül emeltek egy nagy négyszögletes, típusosan egyszerű épületet erre a célra,³⁾ a *nagyvárad*i Zeughaus-hoz Johann *Hölbling* budai építőmester és egy *Rosseau* nevű mérnökkari százados készített 1732-ben terveket, de általában inkább a folyók mellett fekvő városok és erődítmények megerősítésére és felszerelésére fordítottak gondot. Ugyanebben az időben fogtak az *eszéki* fegyvertár építéséhez, ahol Donato *Allio* mérnök véleménye szerint Hölbling költségvetése elfogadhatóbb volt, mint *Heyse* mérnökkari alezredesé. *Szeged* is ekkor jutott külön szertárhoz Hölbling tervei szerint és ugyancsak ő végezte a *pétersvárad*i arzenál helyreállítási munkáit is. A szlavonországi *Brod* szertárához (1726—27) *de Rochet* mérnök-hadnagy készített tervet, kivitelre azonban Donato *Allio*-é került. *Lipótvár* fegyvertárát 1727-ben *Kleinwachter* komáromi mérnökkari százados építette meg.⁴⁾ Összefoglalóan aztán 1736-ban, illetőleg 1737-ben hallunk a legfontosabb magyarországi arzenálokról. A bécsi volt udvari, ma nemzeti könyvtár őriz egy kéziratos jelentést, melynek összeállításával a Haditanács 1736 augusztus 15-én bízta meg Franz von *Fischer* tüzérezredest.⁵⁾ A dunamenti és bánsági fő szertárakat kellett *Fischer*nek leltároznia. 1736 végére bevezetett munkájának⁶⁾ eredménye a bécsi Nationalbibliothek jelentékeny terjedelmű, szépen és nagy gonddal írott kódexe, melyben az ezredes Belgrád, Orsova, Pétersvárad, Eszék, Temesvár, Buda, Esztergom, Komárom, Győr és Pozsony fegyvertárainak felszereléséről számol be katonás pontossággal és lelkiismeretességgel.⁷⁾ A Duna vonalán végig húzódott az erődítések és bennük a hadiszerrel telt arzenálok sora. Ezek közül kétségtelenül a legjelentékenyebb a budavári Zeughaus volt, mint ahogy maga Buda is messze felülmulta jelentőségben valamennyi megerősített várost Orsovától Pozsonyig.

Ezen a ponton folytathatjuk és továbbfejleszthetjük Schams gondolatmenetét azzal a megállapítással, hogy nemcsak hogy létezett Budán is szertárépület, hanem az egyszersmind az országnak legexponáltabb szerepre hivatott hadi tárháza is volt. Az a budavári Zeughaus, amelyet Schams 1822-ben leír és amelyről *Fischer* ezredes 1737 elején jelentést szerkesztett, az az épület, mellyel most e dolgozat keretében foglalkozni kívánunk.

A budai Zeughaus ma már nincs meg; a maga egészében 1898-ig, részben lebontott állapotban pedig 1901-ig, a királyi palota északi szárnyának kiépítésével szükségessé vált teljes lehordásáig állott a várhegy dunai peremén a gróf Sándor- (ma miniszterelnökségi) palotával szemben, a Lánchídnak Pestről kiinduló tengelyétől valamivel balra. A sikló felső állomását az annak idején még állott szertár és a Sándor-palota közötti kis térség középvonala építették, a siklón fölértve balra szembetalálta magát az ember a Zeughaus főhomlokzatával. Ez a hely várvédelmi és stratégiai szempontból nagyon alkalmas lehetett fegyvertár elhelyezésére.

Már Juvigny 1686-os térképe a 82. számmal pontosan itt jelöli meg egy »Arsenall« befelé nyúló épületét, melyhez még kovácsműhelyek (83. Die Schmiden) is csatlakoztak.⁸⁾ Már a török időkben itt emelkedett tehát Buda szertára. E pontot valószínűleg a megerősített belső vár (arx, castrum) és a polgári város (urbs) közt elfoglalt központi fekvése jelölte ki fegyverraktár elhelyezésére: szükség esetén mindkét irányból könnyen lehetett megközelíteni, illetve mindkét irányba gyorsan lehetett onnan fegyvert, lőszert szállítani. A Juvigny térképén jelzett arzenál a felvétel szerint a kovácsműhelyekkel együtt a Duna felőli lejtőtől befelé keresztirányban körülbelül a várhegy szélességének feléig terjedt. Ez a tárház az ostrom alatt elpusztult. A visszafoglalás után megint csak ott — a mai Szent György-téren — épült újra a Zeughaus. »Ezen a téren volt már a Zaiger korában is a Zeughaus«⁹⁾, az 1696. évből származó »Zaiger über die Vöstung und Wasser Stadt« 148. folióján ugyanis a 257-es számú ház leírása után ezt olvassuk: »Hierauf folget eine maur, welche das Kayserliche Zeüghaus von disser seithen einfasset, darvon gehet in dem Carmeliter gässel ein gebeü, darinnen des Kayserlichen Zeügschmidt sein werckhstatt und quartier...«¹⁰⁾

A Zaiger-ben említett »Zeüghaus« tehát 1686 és 1696 között épült. Erről a szertárról a tervező neve és dátum nélküli három tervrajz maradt ránk: egy alaprajz, a falak és fedélszék két alternatív megoldást ábrázoló metszete és a pirostetejű egyemeletes épület perspektivikus képe és metszete.¹¹⁾ Ugyancsak megvan az építkezés ács- és kőművesmunkájához szükséges anyagok összeállítása az ácsmester (Hans Georg Götz) és a kőművesmester díjazásával: ¹²⁾

Überschlag auff das Kayserliche Zeig Haus in schloss in Ofen. — Überschlag über das Ofnerische Kayserliche Zeighaus im schloss, was zu erbauung dessen bau an Zimer und Mauer-arbeith vonmethen ist. — Was zu den Kayserlichen Zeig Haus in schloss, welges in der lengen ist 47 Claffter, in der breidten 11 Claffter 2 schu, wan Es soll gemachedt werdten, wie der beygelechte Reiss, welger midt Nota A gezeichmidt ist, was darzu geherrdt, wie folgedt:

Erstleig gros holz zu dramen undt Mauer bencken, wie auch zu den ligenden stuhl: 700 Stück. [a továbbiakban St.] — Midtel holz idtes [jedes] lang 7 Claffter: 100 St. — Mehr midtel holz: 400 St. — Scheyndteln: zwey mahl hundtert undt 64.000 St. — Latten: 3600 St. — Welzer banck ladten: 3300 St. — Bodten Nögel: 36.300 St. — Scheindtel Nögl: fir mahl hundtert dausendt. — Ladten nögel: 24.000 St. — Dischler ladten zum dach fenstern: 300 St. — In disen bau kommen dach fenster: 100 St. — Mehr 5 lerg bamen [lehr, Baum] Rinen, zwey Eine idte von 14 Claffter, mehr zwey Eine idte von 12 Claffter, noch Eine von 7 Clafftern. — Zimer Mans lohn ist: 3100 G.

Widter auff eine andter ardt, wie der Riss, welger midt B gezeignedt ist, weisedt, ist von nödten, wie folgedt:

Erstleig gros holz zu drammen undt mauer bencken, wie auch zum liegenden stull: 500 Stam. — Meidtel holz zu speren: 500. — Scheindtel: zwey mahl hundterdt undt 31.000. — Latten: 2600. — Banck ladten: 2900. — Dischler ladten: 300. — Bodten nögel: 29.000. — Scheyndtel nögel: drey mahl hundtert 50.000. — Latten nögel: 18.000. — Zimer Mans lohn: 2600 G. — Hans Georg Götz, bürger undt Zimmer Meister.

*

Überschlag. Mauer arbeidt bedreffendt über das Zeig haus in schloss. — Überschlag auff mauer arbeidt, was zu den Kayserlichen Zeig haus in schloss zu Ofen, wan es soldte gemachedt werdten, wie der beygelechte Riss weissedt, Item die Rodte

farbe muss alles nache gemachedt werdten, mehr wan es soldte zwey stock werck hoch sein, also ist von nödten auff der alden mauer, welge midt schwartzer farbe gezeichnet ist, noch darauff 9 schug zu machen in der hegen [Höhe], ist von nödten also, wie folgedt:

Erstleig Kalck: 1000 mezen. — Sandt: 4000 fuhr. — Stein Cubico: 500 Cubic. — Flos bam [Baum] zum gerist: 50. — Beedter zu geristen undt begen [Bögen] machen: 150 stuck. — Ladten nögl: 2000. — Mauer Meister sein lohn: 3800 G. — Die Matteredalen aber herbey zu schaffen...

Az épület terjedelmére vonatkozó most idézett adatoknak, az alaprajznak és a Zaiger idézett közlésének segítségével egészen pontosan megállapíthatjuk ennek a fegyvertárnak a fekvését és összefüggését azokkal az építményekkel, amelyek helyén megelőzték, illetve utána következtek. Ez az egyemeletes épület már hosszanti, a keskenyedő várhegy irányával párhuzamos helyzetet foglalt el. Hossza 47 öl, a várfalhoz támaszkodó hosszanti oldalszárnyának szélessége 11 öl és 2 láb, egész komplexumának szélessége pedig 36 öl volt. Az alaprajzon a hozzátartozó szöveg szerint a feketére rajzolt részek régi falakat jelentenek. Az épület északi (a tér felé forduló) frontja a kapus helyiségeivel, a kovács-, lakatos-, bognár-, ács- és kádárműhellyel van feketére rajzolva; ezek a falak tehát egy korábban ott állott és a várfalra merőleges irányban húzódó épület megmaradt falai voltak, melyeket az új építményhez felhasználtak: egyszerűen beolvasztak az új tárházba. A közjük és az árok közé tervezett falak helyén vörös színezésük tanúsága szerint építmény nem állott és ez az állapot tökéletesen megfelel a visszafoglalás idejéből származó és még korábbi térképek mutatta helyzetnek. A keresztirányú régi falak viszont a topográfiai méretek szerint csakis a Juvigny térképén jelzett arzenál és a kovácsműhelyek maradványai lehettek. Az 1686-os térképen az »Arsenall« a várfalnak a nagy ároktól számított első kiszögelléséig van feltüntetve, ameddig ezek az új szertárépülethez felhasznált régi falak húzódtak, a nagy várarak és a karmeliták temploma közötti távolság felezővonalán. Döntő igazolásul szolgál az itt elvonuló és a belső várat (Schloss, arx) elkerítő fal is,¹³ melyről az 1696-os Zaiger fentebb idézett adata is szól és amely falnak a kezdete a palotához vezető kapuval a most tárgyalt alaprajzon is látható. A régi falak és az új fegyvertár elülső részének helye azonos: tehát a kettőnek helyzeti és így organikus összefüggése is kétségtelen. Az elpusztult arzenál töredékeiből kelt életre az új Zeughaus. Hátsó része a hatalmas, $2\frac{1}{2}$ öl mély várárokig nyúlt, elülső részén a régi építményből megmaradt falak egy része mint nagyterjedelmű négyszögletes kiugrás vált ki és különült el a szabályos épülettömbnek befelé, a tér felé eső sarkából. E feltűnő és bántó szabálytalanság megoldását megtalálta a tervező építész képzelete, amikor az ez után következő Zeughaus építésénél kiképezte e kiszögellés párját a várfalhoz simuló sarkon is és egyben enyhítette a kiugrás nagyságát, mélységét. A visszafoglalás után épült szertár fő traktusa a várfal hosszában húzódó oldalszárny volt. Ez az $532\frac{2}{3}$ négyszögöl ($47 \times 11\frac{2}{3}$) kiterjedésű rész az alaprajz szerint egy óriási terem volt, melyet kváderkövekből vagy téglából rakott négyszögletes pilléreknek egymás mellett vonuló kettős sora osztott három hajóra. A metszetrajz egyik variánsa (A) szerint a földszintivel azonos beosztású emeletre kettős gerincű tető került. A perspektivikus képből és a hozzátartozó kis metszetből viszont arra lehet következtetni, hogy az azoknak megfelelő másik metszetrajz (B) szerinti

megoldás került kivitelre : emelet csak a földszint kétharmada fölé épült és a földszintnek az épület udvarára néző sután maradt egyharmad része simuló féltetővel támaszkodott az emeleti külső falhoz. Ezt a képet mutatja a perspektivikus rajz és az ábrázolt épületrész metszete. Ebben az esetben azonban felmerülhet az a kérdés, hogy megmaradhatott-e a földszint három-hajós beosztása és nem kellett-e a második pillérsort főfallá összevonni, mely fölé az emelet oldalfala és az arra súlyosodó fedélszék került. Bár az alaprajz-tervnek eszerint inkább a szimmetrikus, bővebb elrendezés felelne meg, mégis az a sejtésünk, hogy a perspektivikus rajzon látható raktárszerű kivitel valósult meg, ha másért nem, takarékoság miatt, ami a visszafoglalás utáni években különösen nagyjelentőségű elv volt. A fedélszék ácsmunkájához szükséges építőanyagok idézett összegezése világosan szembeállítja az *A*- és *B*-metszetrajzon ábrázolt két alternatív — költségesebb (*A*) és gazdaságosabb (*B*) — megoldást. Miután pedig a kőművesmunka szükségleteiről csak egy összeállítás készült, az alaprajznak változatlanul megfelelőnek kellett lennie, akár egyik, akár másik emelet-elrendezési és tetőépítési terv valósult is meg, mert ha egyik vagy másik megoldás kihatott volna a földszinti falazat alaprajzára is, akkor a kőművesmunkákra vonatkozólag is két számítást kellett volna csinálni.

Ezeket a kérdéseket azért tárgyaltuk bővebben, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján a legvalószínűbben megállapíthassuk, hogy milyen volt a XVII. század végén épült budavári Zeughaus képe.

Találunk azonban Budán még a XVII. század végén egy másik épületet is, mely szintén fegyvertár céljait szolgálta. Ez a Zeughaus lent a Vízivárosban állott. Az 1695. évből származó »Zaiger über die Wasserstatt«¹⁴⁾ 34. folióján így számol be a 116-os számú házról : »Ein Haus in der Schlangen gassen, hat die Einfarth von der Landtstrassen, ist an der undteren seyten 24 Klaffter 4 schuch und an der oberen 27 Klaffter 3 schuch lang und ist an beeden seyten 9 Klaffter 3 schuch breith. Grundts innhalt : 247. Das Kayserliche Zeüghaus.« A városi mészárszékek csatlakoztak a mai Fő-utcára néző frontjának jobb oldalához : »No. 117. Die Burgerlichen Fleischbänckh ligen an dem Kayserlichen Zeüghaus und gelangen biss zu desselbigen einfarth, 10 Klaffter 4 schuch lang und 3 Klaffter breith, haben noch etwas von alten gemeür. G.: 6. Grundts innhalt : 32. Gemeiner Statt.« Baloldalon a mészárszékekkel szimmetrikusan egy valaha beépített puszta telek feküdt közte és a Landstrass között : »No. 118. Ein orth in der Landtstrassen an dem Zeüghaus, ist bequem fleischbänckh, Brodtladen und dergleichen darauff zu bauen, hat in der länge 10 Klaffter 3 schuch und in der breithe 3 Klaffter, hat etwas wenig von fundamentmauren, ist öd. G.: 5. Grundts innhalt : 31.« Ez a szertárépület a mai Budai Vigadó helyén egészen annak megépüléséig állott. Időközben állandóan szerepel Buda város telekadó-könyveiben néha mint »Zeughaus«, de gyakrabban illetik a szerényebb »Zeugstadtl« névvel.¹⁵⁾ Megemlékezik róla 1733-ban a »Neu aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen« című munka is, melynek 22. lapján ezt olvassuk : »... dem Dreyssigst-Amt gegenüber der Donau zu, kommen die wider Feuer-gefahr gewölbte Fleisch-Bänck, dann der Marckt-Platz an der Donau und allda die Stadt-

Maut, besser hinein und zwar rechter Hand das alte Zeug-Haus ...» A fővárosi mérnöki hivatal 1889 február 28-án kelt jelentése szerint »... az egy régi földszintes ház, mely egy nagy, boltozott, az egész épületen átmenő s közepén pillérekkel bíró raktárhelyiségből áll, a terven látható kiszökellő rész pedig egy felügyelői lakást tartalmaz.«¹⁶⁾ Érdekes a pilléres kiképzés rokonsága a várbeli Zeughaus-épületnél látott pillér-rendszerrel. A vízi-városi szertár úgyszólván létezése végéig megtartotta hivatását, ami »a műszaki csapatok hadi felszerelésének földél alatt tartása« volt.¹⁷⁾ Jelen-tésének 9. pontjában Fischer ezredes is beszámol erről az épületről és felemlíti alaposan megrongált állapotát, melyben 1736-ban találta.¹⁸⁾ Mint exponált helyen álló sarokház (1889-ben Fazekas-tér 7. és Corvin-tér 9.) feltűnő dísztelenségével a XIX. század végén kezdett szemet szúrni, eltávolítását 1888-ban szépirodalmi és városrendezési szempontból tartják kívánatosnak. A városnak tehát meg kellett vennie a régi építményt a katonai kincstártól, hogy lebontathassa és helyére valami díszes középületet emeljen, vagy telkét megosztva házhelyként értékesítse. Az 1890-ben megejtett bírói becslés az épület értékét 17.838 frt 22 kr.-ban, a telekét pedig 32.049 frt-ban, az egész ingatlanét tehát 49.887 frt 22 kr.-ban állapította meg. A főváros 1891-ben elhatározta a tárház megvételét, melynek fejében azonban a katonai kincstár követelte 55.400 frt-ot kellett fizetnie. A szerződéses vásárt 1892-ben kötötték meg és ugyanebben az évben történt kezdeményezés a lebontásra váró raktárépület helyén emelendő budai Vigadó érdekében is. A főváros 1894 április 5-én vette tényleges birtokába a kiérdekesült építményt, melynek fennállása csak a Vigadó építkezésének megkezdéséig tarthatott. Az erre vonatkozó pályá-zat 1897 elején dőlt el; az építés, illetve az ott álló régi épületek bontásának munkálatai 1898 tavaszán kezdődtek meg. Ekkor hordták le a XVII. századi vízivárosi Zeughaus-t, alapincézése azonban alapul szolgált továbbra is a helyére került díszes, modern épületnek, mert a földmunkák vállalatba adásánál kikötötték, hogy »a régi pinczéket a lebontás alkalmával kitölteni nem szabad.«¹⁹⁾

A várhegyi Zeughaus-nak már nem engedett ilyen hosszú életet a sors. Az 1723 március 28-án kitört óriási tűzvész elhamvasztotta, úgy hogy csak egyes falai maradtak épen.²⁰⁾ Miller is fölemlíti az elpusztult épületek közt: »Anno 1723. Incendium, Resurgentis Domini die, post horam quar-tam Pomeridianam... exortum... non tantum Ecclesias RR. PP. Soc. Jesu et RR. PP. Carmelitarum calceatorum, *Armamentarium Regium* et Curiam civicam... conflagrarit...«²¹⁾ Georg Christoph Zennegg a budai kamarai adminisztráció inspektorának 1723 március 30-án kelt jelentése szerint az egész épület elhamvadt.²²⁾ Az április 12-éről keltezett »Beschrei-bung deren den 28-ten Martii 1723 in der Haupt-Vöstung und Haupt-Statt Ofen entstandtener Feüers-Brunst und hierdurch specifice abgebrand-ten Häusern«²³⁾ a piros »abgebrennet«-jellel mutatja ki a belső várba vezető kaputól balra a fegyvertárépületet: »Die erste Porten in das Schloss. Das Kayserliche Zeüghaus linckher Handt.« Ugyanez az összeírás egy a szertárhoz tartozó újonnan épült »requisiten Stadl« pusztulásáról is beszámol, amely a leírás szerint valahol a főépület közelében lehetett (a Tergo linckher Handt, wo man in das Schloss hinein gehet). Ahogy a pusztító elem dühön-

gése megszűnt és a veszély elmúlt, gondolni kellett a tönkrement épületek újjáépítésére vagy helyreállítására. Buda város tanácsa a tűzvészokozta rombolásokkal kapcsolatban kívánságait öt pontba foglalva terjesztette fel az udvari kamarához és ugyanezeket a kívánságokat 1723 április 17-én a várparancsnoknak is tudomására hozta. A harmadik pontban a császári vám eltörlését, vagy a vámjövedelemnek a város részére való átengedését kéri, »... weillen ohne dem wegen villfältiger zuefuhr des nunmehr vorseyenden vöstungs fortifications bau und aufführung des zeig haus, haubt wacht, Solldathen- und Pixenmeisters Casarmen das Statt Pflaster zimblich ruiniert wirdt.«²⁴⁾ A fegyvertár felépítése tehát a vár helyreállításának során egyike volt a legfontosabb feladatoknak. Március 28-ától április 17-éig még egy hónap sem telt el és a leégett tárház újrāépítése máris programba van véve.

Zennegg kamarai inspektor többrendbeli jelentésére az udvari kamara május 13-án kelt mandátumában felszólítást küld, hogy költségvetéssel együtt írja össze a helyreállítandó kamarai épületeket és kaszárnnyakat, tárgyaljon a katonai parancsnoksággal a fortifikáció és a hozzátartozó katonai épületek kijavításának ügyében is, míg a kamara a maga részéről a Haditanácscsal fog érintkezésbe lépni.²⁵⁾ Július 27-én küldi fel Zennegg Pozsonyba a kért költségvetésszerű kimutatást, melyet Fortunato *Prati* kamarai építésmérnök és Josef Anton *Salgari* »Ofner Cameral Inspections Controlor« írtak alá.²⁶⁾ Ebben az összeállításban a Zeughaus-ról nem esik szó. Az üszkös rommá lett épület sorsa a várparancsnok, illetve azon keresztül a Haditanács kezében volt. Egyszerű reparálás helyett egészen újra kellett építeni és ez a munka nem a kamara, hanem a katonai hatóság hatáskörébe tartozott. Ezért nem szerepel a kamarai vagy a kamara rendelkezésétől legalább részben függő épületek között és romjaiból való feltámadását is kizárólag katonai tényezők buzgólkodásának köszönheti. Az új építkezéshez a katonai kincstár adott pénzt, a tervezési és építési munkálatokat katonai mérnökök végezték és irányították. Egy 1735 december 31-én kelt irat külön kiemeli a szertárat, melyet más katonai épületek mellett szintén újból kellett felépíteni: »... unter anderen auch die Kayserlichen Militär Gebäude eingeäschert und daher nicht allein diese hinwiderum erbauet und vergrösseret, sondern auch das Kayserliche Zeughaus nebst noch mehreren Cassarmen und WachtStuben von grund aus neu aufgeführtet...«²⁷⁾ Ennek az újjáépítésnek az eredménye az 1725-ben épülni kezdett, 1730-ban befejezett és 1901-ben teljesen lebontott budavári Zeughaus.

Egyetlen összehasonlító pillantás a XVII. század végén épült szertár helyrajzára és az 1730 utáni budai térképfelvételekre meggyőző már afelől, hogy az új fegyvertár a legkisebb eltolódás nélkül a régi tárház helyére épült. Az építési tervekből és alaprajzokból azután látni fogjuk, hogy a leégett régi épületnek több falát valóban fel is használták az új Zeughaus-hoz és pedig nagyrészt éppen azokat, amelyeket már a XVII. század végétől 1723-ig állott építmény is a megelőző, a török időkben fennállott arzenálból örökölt.

A fegyvertár nagyterjedelmű, egyszerű vonalú építménye a várhegy Duna felé néző peremének jelentős szakaszát foglalta el. A pesti oldalról nézve elnyúló egyenes vonalaival négyszögalakban helyezkedett el a

királyi palota és a Sándor-palotával és Várszínházzal kezdődő magán- és középületek között; nyugodt átmenetet iktatott a királyi palota változatos sziluettje és a polgári épületek egyhangúbb körvonalai közé. Ezt a képet mutatják a várhegy déli részének Pestre néző oldaláról készült újabbbkori látrajzok²⁸⁾ és későbbi fényképfelvételek, például J. Heller fényképész nedves úton készített pillanatképe 1867-ből.²⁹⁾ A XVIII. századi látképek legtöbbje rendkívül torzítva örökíti meg az inkább lapos benyomást keltő szertárépületet. Hogy tájékozásul előre magunk előtt lássuk, természetesen a teljesen megbízható ábrázolásokhoz, elsősorban tehát fényképfelvételekhez kell folyamodnunk. Az 1867-es pillanatkép és a homlokzatnak először *Hauszmann* Alajos művében³⁰⁾ megjelent felvétele elegendő arra, hogy hű fogalmat alkothassunk magunknak a budavári Zeughaus arculatáról, melynek legáltalánosabb, de egyszersmind legjellegzetesebb vonásait fentebb vázoltam.

A fegyvertárról 1733-tól kezdve minden jelentős budai leíró és topográfiai munka megemlékezik. Más épületekkel foglalkozó monográfiák is szentelnek a szükség szerint egy-két sort a Zeughaus-nak. Építése és csaknem két évszázados fennállása történetének tisztázására és összefoglalására azonban nem történt kísérlet. Nyomtatott forrásainkat majd akkor vesszük sorra, amikor építésének egyes mozzanatait egységes történetbe foglalva már kiderítettük. Akkor a szertárépület kész és befejezett képét a nyomtatásban megjelent egykorú leírások színeivel élénkíthetjük. Ugyanezeknek a leírásoknak az alapján lehet majd a Zeughaus későbbi sorsát áttekinteni, külső és belső állapotát, felszerelését a különböző időpontokban számbavenni.

A monografikus munkákba belekerült azonban egy-két alapvető tévedés. Lényeges félreértéseket okozhatnak e téves megállapítások, melyeket ezért már most helyre kell igazítanunk. Az egyik hibás megállapítás *Hauszmann* Alajostól ered. A királyi palota mestere a Zeughaus-t a III. Károly alatt újjáépített királyi rezidenciának tartotta.³¹⁾ »A kir. vár építésének történeté«-ben³²⁾ azt írja az 1715-ben épülni kezdett palotáról, hogy »nem állandó királyi laknak, hanem inkább csak leszálló helynek készült. Nem is a régi paloták helyére, hanem észak felé, homlokzattal a Szent György-térre állították fel. — A Zsigmond-féle régi várfalakat használták fel ehhez az épülethez, melyek egyike, t. i. a Szent György-tért keresztirányban elzáró fal az új palota egyik középfalát, a másik, a Duna irányban haladó várfal és a nagy árok egyik fala a palota alapfalát alkotta. — Ez a palota, melyet később kaszárnynak, majd megint fegyverraktárnak (Zeughaus) használtak, egyemeletes épület volt, az északi oldalon erősen kiszökő sarok rizalittal.« Munkájának díszkiadásában (A magyar királyi vár) *Hauszmann* megismétli ezt az összecserélést és a képmelléleteken is III. Károly király palotájának (későbbi tárház) nevezi a fegyvertárat.³³⁾ *Hauszmann* tévedése változatlanul átkerült *Lechner* Jenőnek »A régi Pest és Budá«-ról írt dolgozatába³⁴⁾ és *Kertész* K. Róbertnek »A barokk stíluskorszak műemlékei«-ről szóló tanulmányába.³⁵⁾ Mindketten a Regál-féle palotával azonosítják a Zeughaus-t. *Lux* Kálmán csak az időbeli tévedést veszi át: szerinte is 1715-ben épült ugyan a szertár, de nem említi, hogy egyazon épület volt a XVIII.

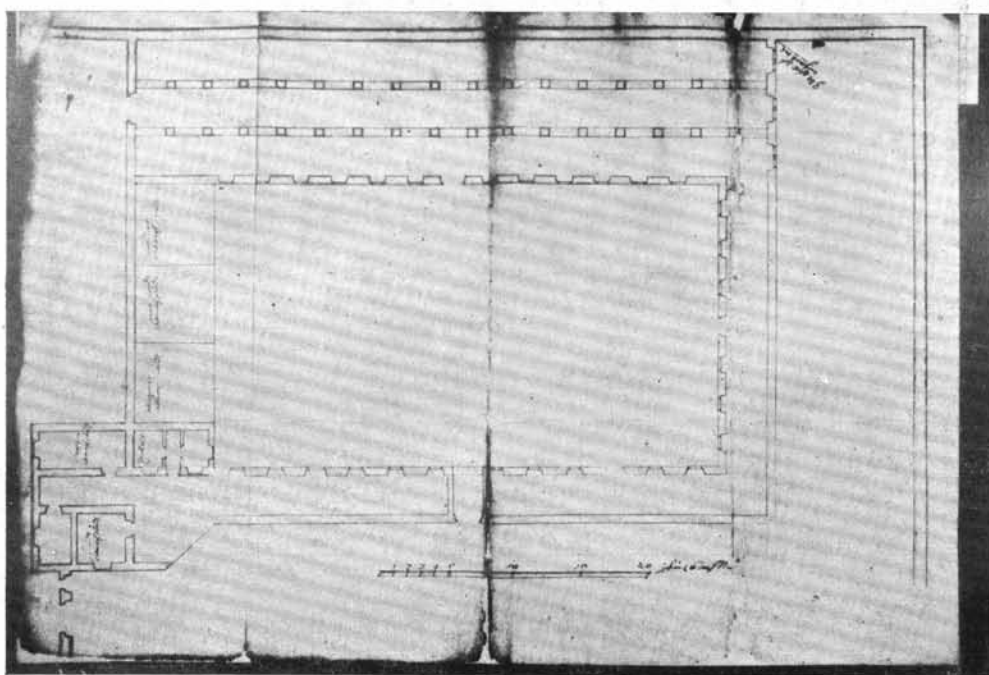
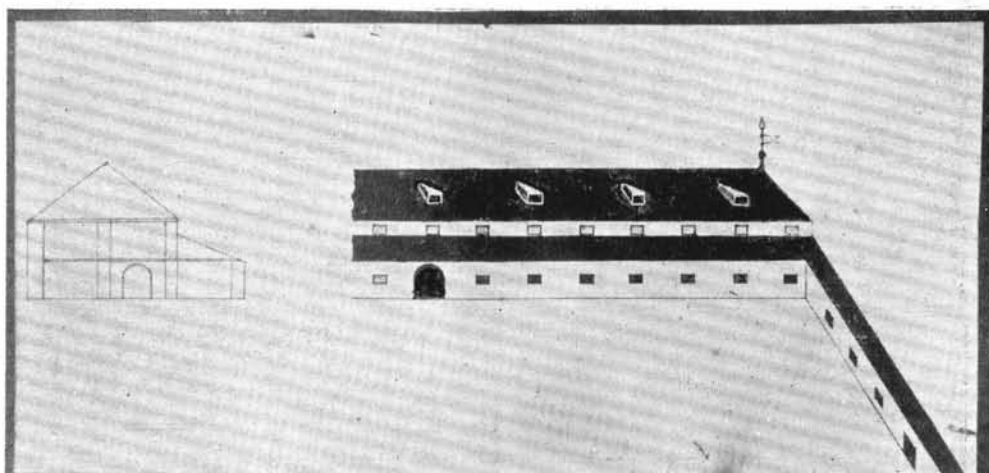
század első felében épült királyi palotával.³⁶⁾ Tévesen állapít meg két adatot Schoen Arnold, mert a Zeughaus nem 1727-ben kezdett épülni és nem 1736-ban lett befejezve.³⁷⁾ Rupp Jakob közlése alapján »... 1730-ban épült III. Károly alatt, a bejárás felé függesztett chronostichon szerint: CAROLVS SEXTVS ME FVNDÓ ELÉVABAT.«³⁸⁾ Az 1730. év az építkezés befejezésének esztendeje: a budavári fegyvertár építése 1725-ben indult meg.

Emlékezünk, hogy az 1723-as tűzvész nemcsak a tárházat, hanem a kiegészítésére szolgáló raktárépületet (Zeugstadl) is elhamvasztotta. Budavára a katasztrófa után híjával volt minden olyan épületnek, amelyben hadiszert fel lehetett volna halmozni. De nem tudták elhelyezni azokat a műhelyeket sem, amelyeknek a fegyverek készítéséhez, javításához és karbantartásához állandóan készenlétben és munkában kellett állniuk. A Zeughaus újból való felépítésének égető szüksége mindjárt a pusztulás után előtérbe lépett. Míg azonban Buda ismét megfelelő és méltó szertárépület birtokába juthatott, gondoskodni kellett valami egyszerűbb tárházról és a fegyverkészítő műhelyek ideiglenes elhelyezéséről. Erre a célra csakhamar emeltek is, mégpedig a jelek szerint fából, egy ilyen »Zeügstadl«-t. A Haditanács 1723 június 14-én rendelkezik az építés ügyében (zu wideraufrichtung eines neuen zeügs stadel). Egyelőre 124 közepes nagyságú tutajgerendára volt szükség. Ennek a faanyagnak az átengedését a Haditanács az udvari kamarától kéri (június 22.), mert más építkezéshez is nélkülözhetetlen lesz: »... wassmassen nach der bekanden unglücklichen feüers-brunst zu Ofen nicht allein zu einem neuen Zeügsstadl...« A kamara erre a célra azokat a deszkaházikókat és bódékat jelölte ki, melyeket a pozsonyi országgyűlés alkalmával az udvari kíséret számára ácsoltak volt össze. Ezeket szeptemberre szét szedték és Budára küldték, hogy a raktár megépüljön és a szerkovácsok műhelyei tető alá kerüljenek: »... für die Hoffstatt aufgerichten Verschlag-Hütten und Schupfen abbrechen und nacher Ofen zu erbauung des ofnerischen zeügs Stadl transportiren lassen.«³⁹⁾

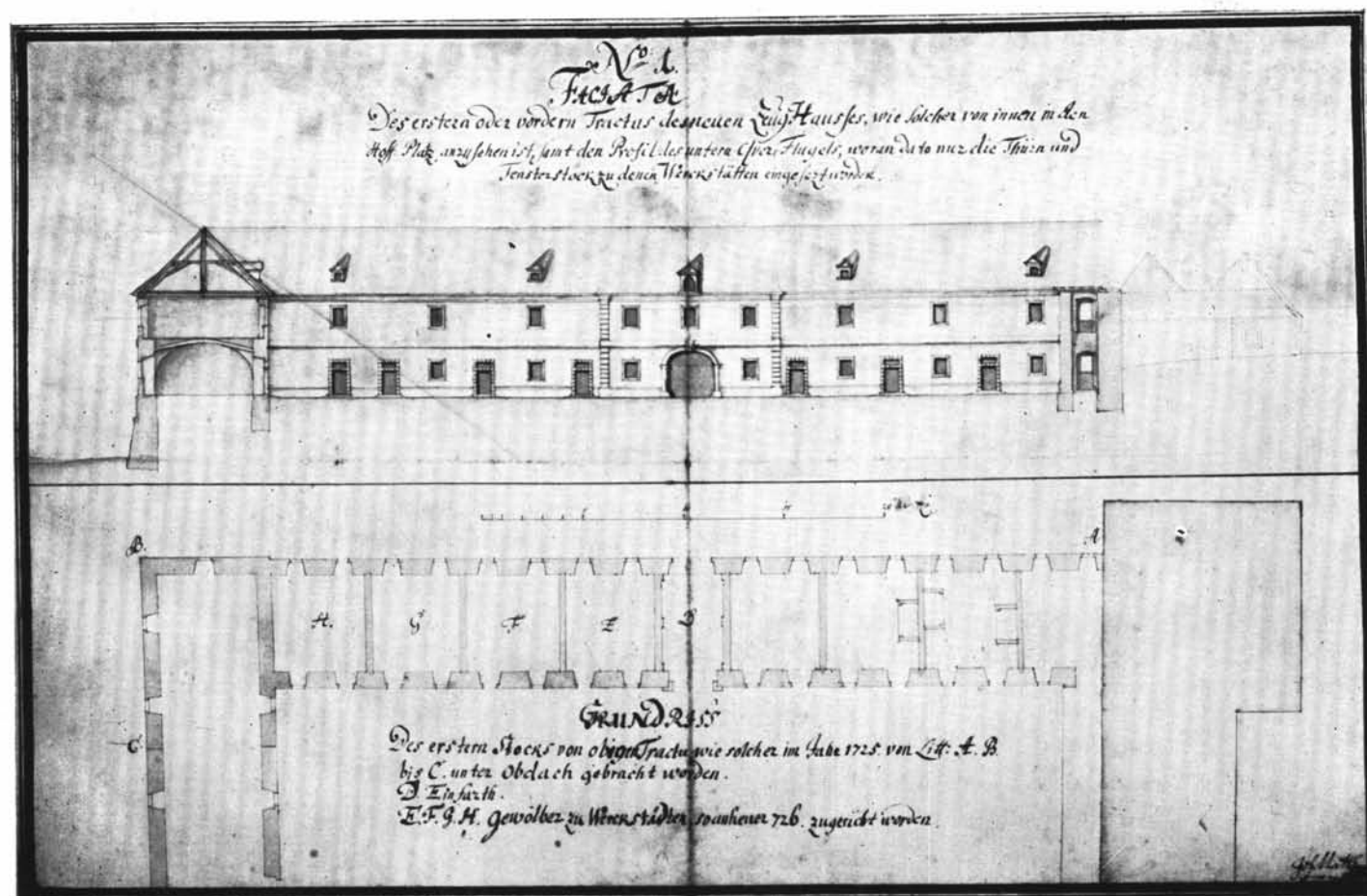
Arra az időre, míg az új Zeughaus felépül, meg kellett elégedni egy provizórikus faépítménnyel. Ez a kényszerhelyzet csak még jobban siettette a fegyvertár építkezésének megkezdését. Az elhelyezést tekintve kézenfekvő volt az a megoldás, hogy az új épületet a régi helyére emeljék. A leégett tárház épen maradt falai természetesen kínálkoztak az újjáépítésre. Levéltári forrásaink nem tudnak olyan felfogásról és törekvésről, mely máshova akarta volna elhelyezni Budavára fegyverraktárát. — Az 1724. év folyamán buzgón folyik a rommá lett régi épület környékének rendbe hozatala, főként a várfal kijavítása. Emlékezünk, hogy a szertár hátsó traktusa a nagy árok pereméig nyúlt: e között és a palota között, tehát a szertár mögött volt az 1686-os ostromban tört úgynevezett »türkische Bresche«, melynek beépítésére évtizedeken keresztül nem került sor. 1724 áprilisában végre Heinrich Josef Graf von Daun, Buda várparancsnoka »... mit bittet, es möchte der Hof-Kriegs-Rat zu... Vermachung der breche hinter dem Zeüg Haus die noch ferers erforderliche anschaffung auf dem überrest des für alldorthigen Fortifications-bau für heüer destinierten geldquanti bey der Kayserlichen Hof Cammer loswürckhen...«

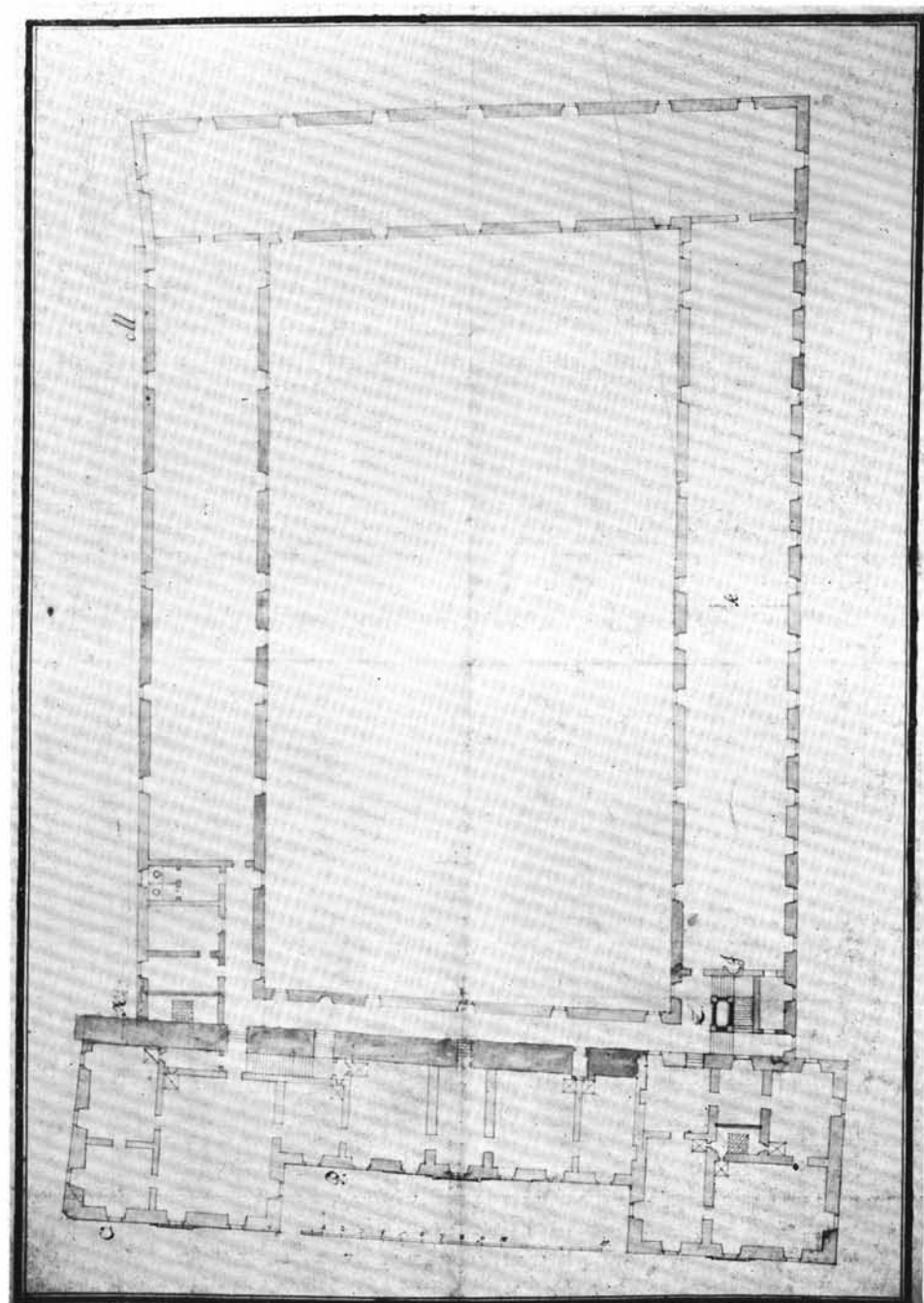
40. A katonai szertár főkapuja a Várkertben.

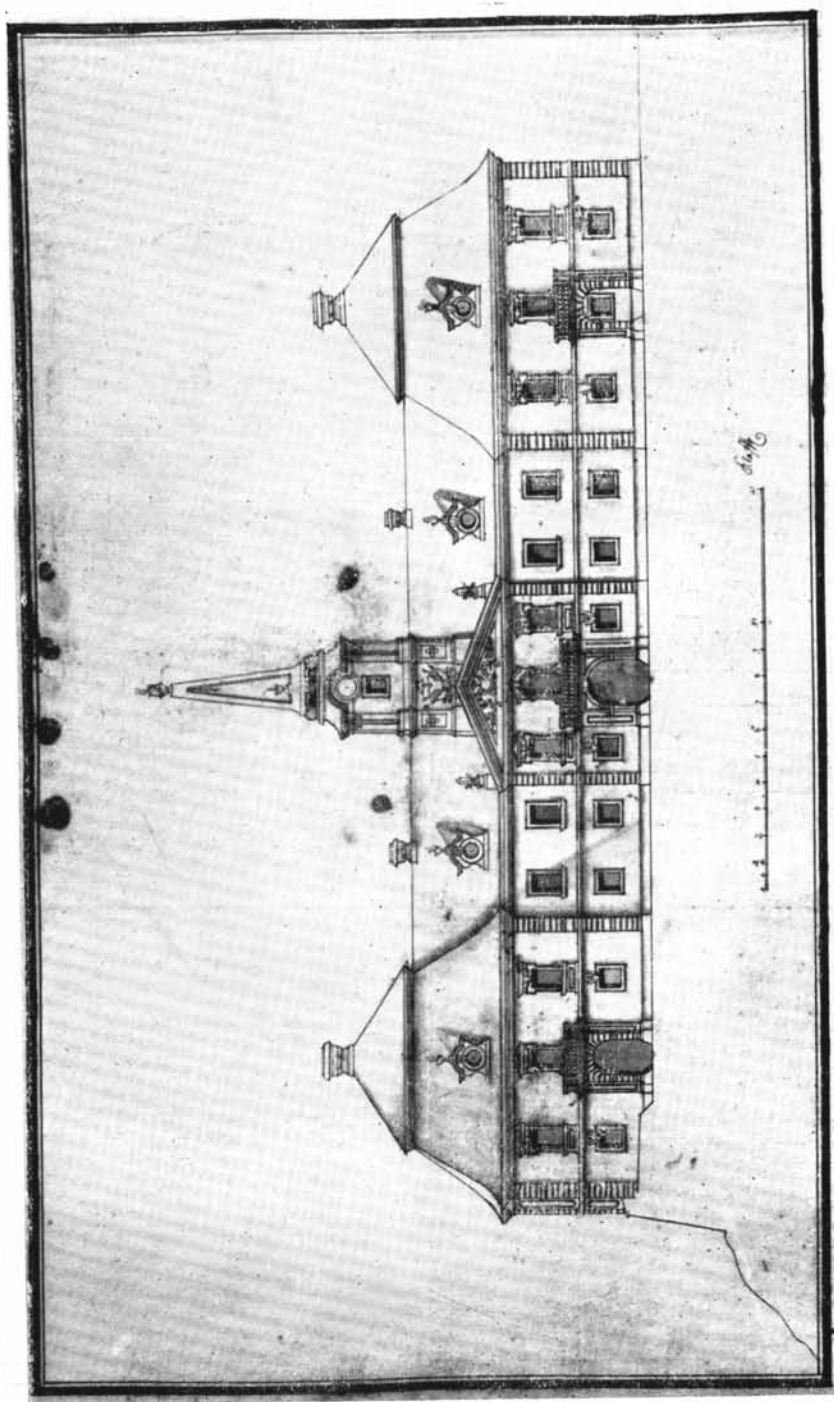
31. A budavári katonai szertár belső homlokzata és alaprajza a XVII. század végén

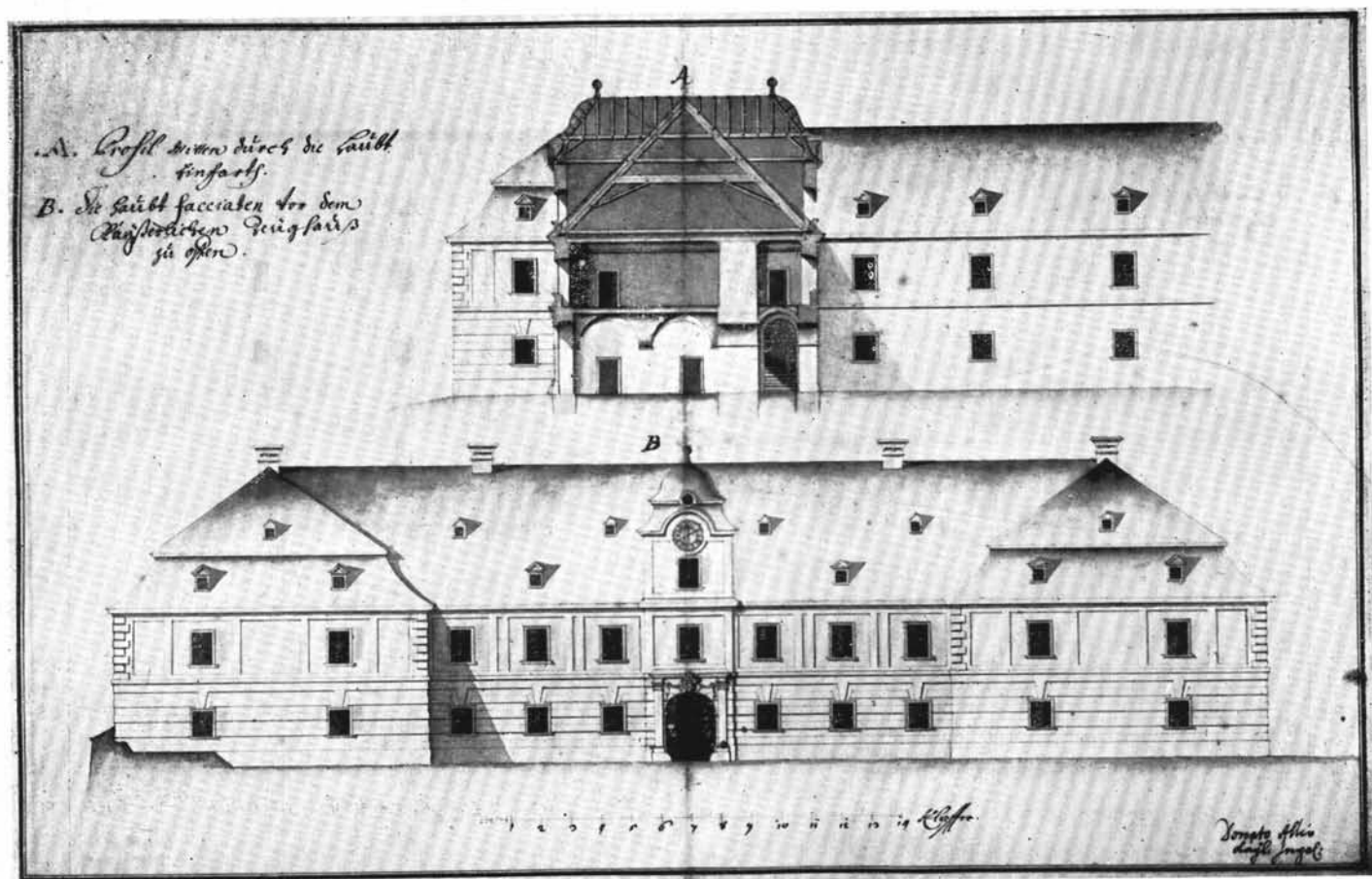
32. A budavári katonai szertár udvari homlokzata és alaprajza (1. tervrajz).

33. A budavári katonai szertár emeleti alaprajza (4. tervrajz).

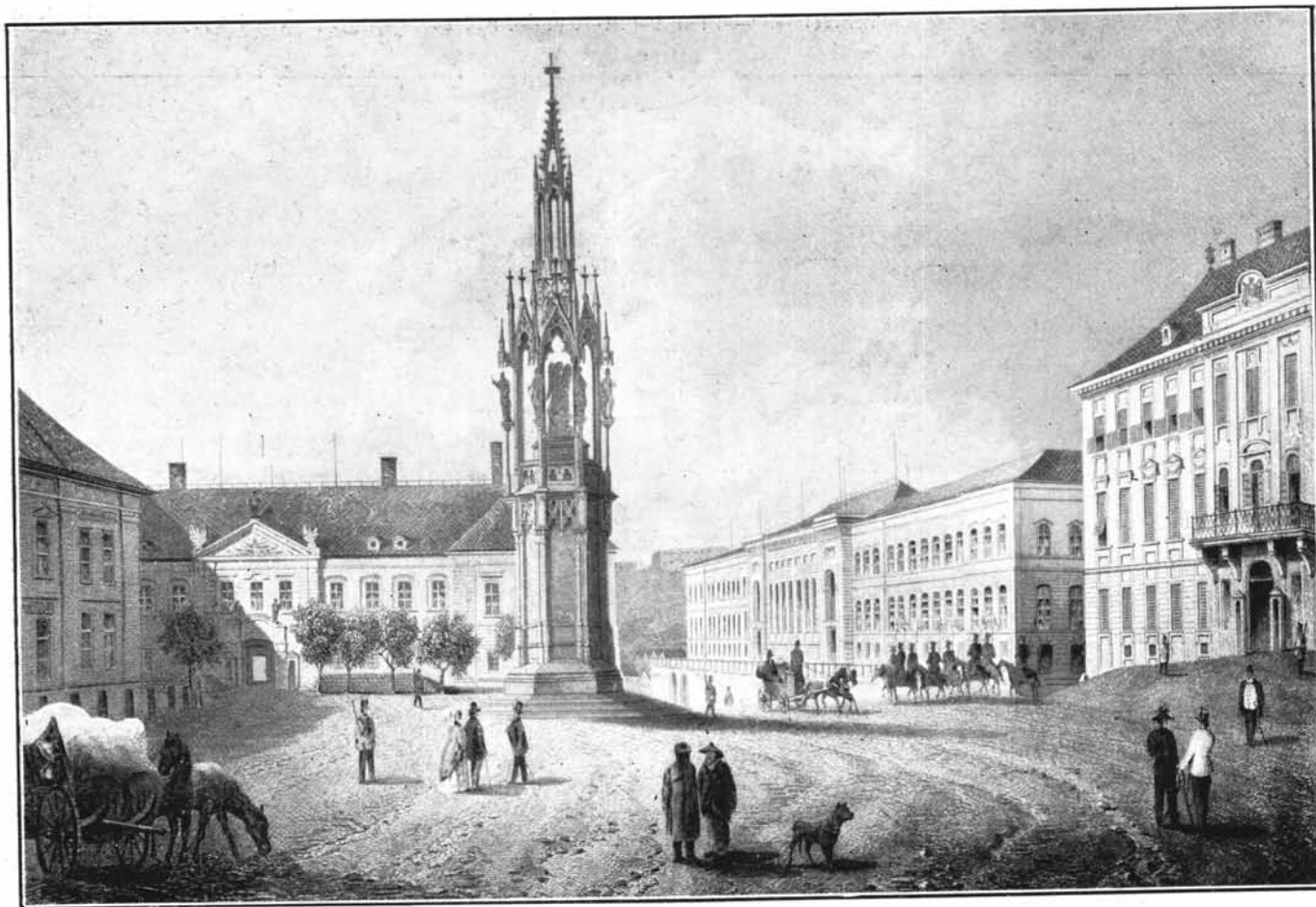
34. Matthey főhomlokzati terve (5. tervrajz).

35. Allio főhomlokzat terve (8. tervrajz).

37. Matthey budavári erődítési tervrajza 1731-ből.

38. A Szent-György-teri Hentzi-emlék és a katonai szertár főhomlokzata.

39. A katonai szertár pincéje bontás közben.

(Bécs, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat 1724 Exp. 499.) A helyreállítás júniusban már javában folyt és a tél beállta előtt be is fejeződött.⁴⁰⁾ A »türkische Bresche« ellenkező, a bástyafalak felé néző sarkán azonban még a Zeughaus építésével párhuzamosan is kellett dolgozniok, mert csak 1731-re készültek el vele.⁴¹⁾ Megerősítették és minden oldalról állandóan szilárdították a szertár helyét környező erődítési építményeket. Biztos, erős alapra épült Buda új arzenálja.

A Zeughaus építését Daun budai várparancsnokon keresztül a haditanács irányította. A várparancsnok Budán működő katonai mérnököt bízott meg a tervek elkészítésével. Befolyt még az építkezésnek mint katonai szertári ügynek a menetébe a Bécsben székelő országos és házi főhadiszertári hivatal (Obriste Landt- und Haus Zeugamts Administration) is, melynek élén 1729 júniusáig Heinrich Reichard Lorenz Graf von Daun, a budai várparancsnok fiatalabb fivére állott. Az építés történetének folyamán tehát két Daun névvel találkozunk: Buda várparancsnokáéval és a hadszertári hivatal adminisztrátoráéval.

A következőkben részletező előadásban számolok be az építés történetéről, hogy bepillantást engedjek az efajta munka első tekintetre talán lényegtelennek látszó mozzanataiba is, amint azok kétszáz évvel ezelőtt lejátszódtak.

*

A Zeughaus újjáépítése 1724 őszén már hivatalosan el volt határozva. Legelőször is azt a részét kellett felépíteni, ahova a fegyverkészítő kézművesek műhelyeit szánták. A Haditanács november 29-én utasítja Daun várparancsnokot, hogy a következő (1725.) évben kezdje meg a szertár illető traktusának építtetését: »... das eingehende Jahr könne Er schon die neüe Soldathen Casarme hinter der Haupt wacht, in gleichen den jenigen tractum des zeughauses, wo die zeügs-werckhstätté hinzukommen hätten, für die hand nehmen lassen.«⁴²⁾ (HKR 1724 Reg. 1402.) 1725 áprilisára elkészül az új Zeughaus terve; Daun haladéktalanul felküldi jóváhagyásra Bécsbe: »... schickhet ein den Riss über das alda neü zu erbauen kombende zeüghaus, nach welchen Er den bau anfangen lassen wolte.« (HKR 1725 Exp. 518.) Egyszersmind kilátásba helyezi, hogy az a traktus, melybe a műhelyeket tervezték, még az év folyamán el fog készülni. Az építési költségeket az erődítési munkálatokra előirányzott összegből kellett fedezni. 1725-ben 12.000 frt-ot szántak a budai erődítmény építésére. Az állami bank (Kayserliche Bancalität), mely az udvari kamara kifizető szerve volt, de később egészen önállósult, utalta át ezeket a pénzeket a pesti sóhivatalhoz. Ezen az úton kéri Daun a Bancalitas-tól most is a 12.000 frt kifizetését, hogy az építést megindíthassa. A Haditanács április 11-én jóváhagyta a terveket: »Approbatur die beede grundriss über das neye zeüghauss zu Ofen und dass anheyer der tractus v[ide] lit[eram] G., wo die zeügs werkhstätté hinzuekommen haben, fertig gemachet werde.« (HKR 1725 Reg. 378.) E két tervrajz, sajnos, nem volt feltalálható. Mivel alaprajz volt mind a kettő, kétségtelen, hogy földszint és első emelet tervét ábrázolták. Megállapíthatjuk tehát, hogy egyemeletes épületet szántak ismét a szertár céljaira, mint ahogy a XVII. századi tárház is egyemeletes volt. A későbből ránk maradt tervrajzok alapján meg tudjuk

jelölni a Zeughaus-nak azt a traktusát, melyen az építkezést megkezdték és amely legelőször készült is el : ez a várhegy gerince felé eső, hosszan nyúló épületrész volt, az épenmaradt falak saroknégyszögétől az árokig. A várhegy peremére épített és a várfalra támaszkodó oldalszárnnyal (der hindere Seiten Flügel gegen den Fischer Staedtel) szemben ezt a részt »der erste oder vordere Tractus«-nak nevezték. Ide kerültek ugyanis, mint a későbbi tervrajzokból látjuk, a fegyverkészítő műhelyek, melyeknek számára az 1725-ös földszinti alaprajz a G-betűvel jelzett traktust jelölte ki. Ennek a résznek az elkészültét ígérte meg a Haditanácsnak a budai várparancsnok még az 1725. esztendőre : itt indult meg a Zeughaus kiépülése.

A Haditanács haladéktalanul visszajuttatta a jóváhagyott terveket Daun kezéhez, aki azokat legkésőbb április 14-én kapta meg : »... accusiret die approbirt ihme zuruckh gesendede Riss und wirdet zu den neü erbauenden zeüghaus mit nächsten den anfang machen lassen...« (HKR 1725 Exp. 575.) A várparancsnok szavának állt és szinte lázas gyorsasággal rendelte el a munka előkészületeit. Az épülőfélben levő királyi palota számára faragott kőablakkeretek a régi szertár romjai mellett voltak felhalmozva. Legelőször is azoknak az elszállításáról kellett gondoskodni. E végből a várparancsnok Zennegg kamarai inspektort kereste meg. Ez április 14-én történt és még ugyanazon a napon kelt Zennegg alábbi levele az udvari kamarához :

Hoch Löbliche Kayserliche Hoff Camer. Gnädig und Hochgebiettende Herren Herren. Es hat Ein Hochlöblicher Kayserlicher Hofkriegs Rath resolvieret, das hiessige Zeüg Hauss zu erbauen und dessentwegen an hiessigen Heren Commandanten den befelch gegeben, also gleich Handt anzulegen ; zu dem Ende Hochged[achter] Herr General heüt zu mir geschicket, dass ich die zum Schloss gemachte Steinerne fenster-Stöckh, welche eben auf den Plaz liegen, wo das zeüghauss solle erbauet werden, hinweckh und zu dem Schloss bringen lassen solle : wessenthalben ich den Stainmätz, so solche gemacht, disse an ein sicheres ohrt zu überbringen, damit sie nicht gebrochen werden, darzu bestellet, welcher aber biss 10 Floren solche zu übertragen verlangt und weilen nächsten montag alss den 16. disses Seine Excellenz der Herr Commandant die fundamenta zu gedachten Zeüghauss anzufangen zu graben verordnet und desswegen die fenster-Stein gleich hinweckh kommen müsten ; Alss habe dem Steinmätz befolchen, solches entzwischen zu thuen und das Ich bey Eüer Hochgräfflichen Excellenz und Gnaden die betragende Unkosten gehorsamst remonstrieren und darüber die gnädige Anschaffung aussbringen werde, worumb dan, umb erhaltung des Credits unterthänigst bitte . . . Ofen, den 14. April Anno 1725. Euer Hochgräfflichen Excellenz und Gnaden undterthänigster gehorsamster diener Georg Christoph Zennegg m. p.⁴³⁾

A kamara május 28-án intézte el ezt a kérést az Universal Bancalitätenél, bennünket a levélből azonban csak a Zeughaus építésére vonatkozó adatok érdekelnek. Zennegg leveléből még a napot is megtudjuk, amikor az első kapavágással megindultak az építési munkálatok. 1725 április 16-án, egy hétfői napon fogtak a fundamentum ásásához. A várparancsnok egy napot sem vesztegetett : csak azért nem indította meg az építést mindjárt a Haditanács válaszának vétele utáni napon, mert az történetesen vasárnap volt.

A kubikosok gyorsan végeztek munkájukkal, mert májusban már megkezdődött a falak építése : »... avancire der bau sehr, massen an den tractu des neuen zeüghaus mit der Mauer-arbeith schon angefangen worden...« (HKR 1725 Exp. 860.) Júliusban a munkálatok előrehaladásáról

hallunk ugyan, de a megyéket kötelező közmunkák elmaradásával az a veszély fenyeget, hogy az építési pénzekből még fennmaradt összeg nem fogja fedezni az építés alatt álló traktus tető alá vitelének költségeit. A pénz előteremtésére különböző ötletek merülnek fel. »... Obrist Landt und Haus zeügampts Administrator remonstrirt, wie nöthig es seye, das zu erbauen angefangene zeüghaus zu Ofen vollendts unter Tach zu bringen und schlägt hierzue einen fundum vor.« (HKR 1725 Exp. 1316.) Ez az építési alap Daun hadszertári hivatali adminisztrátor szerint a Buda számára biztosított egyházi adójövedelemből telnék ki. A Haditanács azonban nem táplál ezirányban reményt és számol azzal, hogy a Zeughaus építkezése pénzhiány miatt elakadhat. Ezért utasítja augusztus 15-én a várparancsnokot, hogy a hadiszerek megóvására az adott kényszerű körülmények között különös gondot fordítson.

A várparancsnok jelentésének értelmében 4000 frt kellene ahhoz, hogy a Zeughaus megkezdett traktusát befejezzék. Szeptember elején még volt kilátás arra, hogy ez a munka még 1725 folyamán elkészüljön, de szeptember vége felé a robotmunkák elmaradása miatt erre nincs többé remény, bár a műhelyek kiépítése csak idő kérdése: »... die arbeith an den für heüer angefangenen tractu des neüen zeüghauses zu verfertigung deren werckhstätten continuïret werde und dass diser tractus für heüer wegen nicht abgefolgten Robathen nach den gemachten Project ohnmöglich vollendet werden khönne.« (HKR 1725 Exp. 1547.) Ha a tervezet szerinti teljes befejezés el is maradt, a Zeughaus műhely-traktusa 1725-ben mégis tető alá került. »... der neüe Zeüghaus tractus wirdet ehebaldigst unter Tach gebracht werden«, megy a jelentés októberben. (HKR 1725 Exp. 1645.) A Haditanács talált pénzalapot a Zeughaus építési munkálataihoz. A nagy lőporraktár reparálására 2000 frt-ot tartottak készenlétben, de egy október 10-én Budára küldött leiratban fölteszik a kérdést, hogy nem volna-e erre az összegre nagyobb szükség a szertárnál? A Morvországba utazott Daun várparancsnok távollétében Franz König térparancsnok nem tudott erre a kérdésre határozott választ adni. Daun novemberben azután ismét Budán van és kapva-kap az ajánlaton: »... die zum Pulver Magazin dermahlen angeschaffte 2000 G. vill mehrers zu völliger errichtung des alda angefangenen zeüghauses Tractus applicïret werden kunten und wäre die berechnung darüber dem titulierten Matthaei aufzutragen...« (HKR 1725 Exp. 1810.) A Haditanács november 24-én ki is fizetteti a 2000 frt-ot Johann Matthey mint erődfélményépítési jegyző kezéhez.

Itt találkozunk először az építkezés folyamán a Zeughaus tervezőjének nevével, bár Matthey a pénzt nem ilyen minőségben vette fel. Érdemes szerepével egy épület tervező építészét megillető beható módon a tervrajzokkal kapcsolatban fogunk foglalkozni.

A 2000 frt-ból nagy buzgalommal láttak a műhelyek kiépítéséhez. Ezt a munkát a téli időszakban is lehetett folytatni. Pontosan meg tudnók állapítani egy 1726 februári összefoglaló jelentésből, hogy mennyire jutottak 1725-ben az építkezéssel, ha ennek a jelentésnek nem csak a jegyzőkönyvi kivonata maradt volna ránk: »Daun Graf General Commendant zu Ofen erstattet seine haubt relation über den vorigen Jahrs geführten

bau sowohl an der vöstung, Cassarme und Zeüghaus und leget den Plan von der Vöstung und allen gebäuden, wie auch den abriß von dem neü erbauenden zeüghaus bey . . . » (HKR 1726 Exp. 150.) A fegyvertár itt jelzett tervrajza vagy annak megfelelő mása felmerül későbbi — 1728-as — iratokban. Azon az 1726-ban készült alaprajzon ki van mutatva az 1725-ben végzett munka. Eszerint a műhelyek traktusa, az »első vagy elülső« oldalszárny, tető alá került és a belső kiépítés 1726 elején már folyamatban volt. Egy áprilisi jelentésből kitűnik, hogy az 1726-ra előirányzott munkákhoz 1449 gerendatorzs és 576 közönséges úsztatott fa kellett. Ez a faanyag a fedélszék építésére volt szánva. Megtudjuk tehát, hogy további traktusokat is tető alá akartak ebben az évben hozni. Az építés folytatásához szükséges pénzösszeg megszerzése után májusban ismét megindulnak a munkálatok. Új épületrész építéséhez fogtak most. A tervekből tudjuk meg ismét, hogy folytatólagosan a hátulsó, a várarok szélére támaszkodó keresztaszárny (anderter oder unterer Quer-Flügel) és a Halászvárosra néző oldalszárny (hinderer Seiten Flügel) felépítése került sorra. A nyáron át serényen dolgoztak és egyenletes ütemben haladtak előre : » . . . untern 6-ten July diss Jahrs, was massen . . . an den neüen tractu des Zeüghauses seye man schon zimblich auch avanciret, nicht münder beschäfftiget, den vorm jahr errichteten tractum vollends in stande zu setzen.« (HKR 1726 Exp. 1189.)

Az új épületrészek már az ágyúk és egyéb hadi rekvizitumok befogadására voltak szánva. A tervek is így jelölik meg a hátsó keresztaszárnyat és a szélső oldalszárnyat. Daun várparancsnok augusztus 6-i jelentése szerint buzgón folytatják az építkezést. A szerkovácsok és egyéb hadiszerkesztők műhelyei elkészültek, de hátra volt még teljes felszerelésük. Erre a várparancsnok azt az 1500 frt-ot szeretné fordítani, amit az erődítményépítési pénztárban a kamarától átveendő tutajfa kifizetésére tartalékolnak. Ezzel a fizetéssel lehet egy más pénzalap megszerzéséig várni, a szertár műhelyeinek karbahelyezése azonban nagyon szükséges és sürgős. Az ősz folyamán is nagy szorgalommal és energiával vitték tovább az építkezést, úgy hogy a várparancsnok decemberi részletes jelentésében a munkálatok figyelemreméltó előrehaladásáról számolhatott be : »Daun . . . erstattet seine extensive relation, was sowohl dises sich endigende Jahr hindurch alldar vermög anligenden Sechs Risen bey alldasigen zeüghaus, als fortification erbauet worden, als auch in dem nächstfolgenden 1727. Jahr am nöthigsten vorzunehmen und in den stand zu setzen, dani zu beförderung dergleichen Bauweesen an gelt-Mittlen erforderlich, auch wegen hierzu benöthigten Frohn fuhren und handt arbeithern die nothdurfft zu verfüegen, auch sonst zu determiniren wäre. — NB. die gesambte Riss ausser jenen von No. 6. gehen ab.« (HKR 1726 Exp. 1784.)

Minden valószínűség szerint az itt hiányzóknak jelzett rajzokat csatolták azokhoz az 1728-as iratokhoz, melyekkel együtt szerencsére meg is őrizték úgy látszik valamennyit. Ezek közül a tervek közül kettőn döntő bizonyítékul rajta van az évszám is : 1726. Mindegyik kettős tervrajz ; ábrázolják egy-egy épületrész homlokzatát és alatta a hozzá tartozó alaprajzot. Az egyik az elülső oldalszárnyról készült és megmutatja annak belső, udvarfelőli képét : »Faciata des erstern oder vordern Tractus des neuen

Zeug Hausses, wie solcher von innen in den Hoff-Platz anzusehen ist, samt den Profil des untern Quer-Flügels, woran dato nur die Thörn und Fensterstöck zu denen Werckstätten eingesezt worden.« Ennek az alaprajza »Grundriss des erstern Stocks von obigen Tractu, wie solcher im Jahr 1725 von Litt. A. B. bis C. unter Obdach gebracht worden. — D. Einfarth. — E. F. G. H. Gewölber zu Werckstädten, so anheuer 726 zugericht worden.« (1. tervrajz) A másíknak felírása a következő: »Faciata des anderten oder untern Quer-Flügels, wie solcher anno 1726. nur unter obdach gebracht worden, und künfftigs Jahr von innen und aussen noch auszubauen ist.« (3. tervrajz)

Az eddigi építkezés folyamán két traktusról vagy két szárnyról volt szó. Az elülső oldalszárny után a hátulsó (tulajdonképen alsó: unterer) keresztaszárnyban folytatódott az építmény és eljutott a harmadik traktusig, a várfalra épülő szélső (tulajdonképen hátulsó: hinterer) oldalszárnyig. Az épület főhomlokzati részéről, tehát az elülső keresztaszárnyról még szó sem esett. Ott a régi fegyverraktár kiugró négyszögének megmaradt falai egyelőre lakást biztosítottak az épülő Zeughaus kapusának. Ez a deszkával befedett épületmaradvány az elülső oldalszárny nézetrajzán (Faciata des erstern oder vordern Tractus, 1. tervrajz) pontozott vonalakkal fel is van tüntetve. Ebből a négyszögből indult ki és vonult a várfalig még egy megmaradt régi fal. Belőle lett az elülső oldalszárny, vagyis a negyedik traktus egyik főfala. Ide került a Zeughaus főhomlokzata. A régi épület épen maradt fala a várfal fölött is tovább húzódott és alapja lett a szélső oldalszárny külső főfalának. Ennek az épületrésznek a feléig minden kétséget kizáróan ki tudjuk mutatni a régi falat, de egészen bizonyos, hogy tovább is folytatódott a várárokig és ott derékszögben megtörve az árok peremén befelé. Idáig, az árok és a várfal találkozásáig jutott el a fegyvertár építkezése 1726-ban.

A megépült két traktus teljes kiépítésére vonatkozik Mattheynek egy 1726 október 28-án kelt költségvetése. Ebbe fel van már véve az emeleten helyetfoglaló fegyvertermek kiképzése is. Az oldalszárny földszinti, tehát a műhelyek ablakainak elhelyezésére Matthey még nem számított, mert a költségvetésben említett 38 ablak későbbi írásos bizonyíték szerint az egész keresztaszárnyon kívül az oldalszárnynak csak az emeletére, a fegyvertermekhez volt szánva. Az oldalszárnyon levő bejárat belső kapujára 30 frt-ot irányzott elő az építész. A költségvetés összege 4088 frt 45 kr.-t tett ki.⁴⁴⁾

Ugyanekkor elkészítette Matthey az egész szélső oldalszárnynak és a főhomlokzati (negyedik) traktus egy részének költségvetését is: »Überschlag des zu erbauenden dritten und einen Stuck des virdten zeughauses-tractus zu Ofen, was solches beträget.« Az első emelet 1726-ban készült alaprajzából kiviláglik, hogy az oldalszárny folytatásaként a főhomlokzati keresztaszárnyból csak a kiugró saroksöget vette fel Matthey a költségvetésbe. (2. és 4. tervrajz) Ezt a négyszöget mint a XVII. századi tárházból megmaradt saroknak megfelelő kiszögellést tervezte Matthey a főhomlokzatnak a várfalon nyugvó szélére. A költségvetésben a főbejáráig nem jutott el. A kőfaragómunkáknál feltüntetett kapu az oldalszárny udvari bejáratához kellett.⁴⁵⁾

A már felépült traktusok belső karbahelyezése az 1726/27-es tél munkaprogramja volt. Az új épületrészek munkálataival azonban várni kellett tavaszig. A Haditanács 1726 december 21-én a tervrajzok átküldése mellett megkereste a Hadszertári hivatalt és a budavári fegyvertár építése ügyében felülvizsgálatra és véleményadásra szőlította fel. A kérdéssel hivatalból Mathias Franz Edler von *Eisenstein* tüzérhadnagy és Donato *Allio* császári segédmérnök foglalkozott. Együttes jelentésükben a Zeughaus tervein részleges változtatásokat javasoltak. A nehéz tüzérségi ütegek elhelyezésére a földszinti hatalmas termeket is keveselték. Matthey eredeti, sajnos, hiányzó rajzai szerint a főbejáraton belépve balra eső traktusba, tehát a szélső oldalszárnnyba hadiszerek megőrzésére szolgáló helyiségek voltak tervezve. Az Allio által módosított tervek ezeket a »zeügs gewölbe«-ket elejtették és a homlokzati részbe — a várhegy lejtője felőli saroknégyyszögbe — szánt kápolnát is kihagyva nemcsak jelentősen több tért biztosítottak az ágyútermek számára (természetesen a földszinten), hanem a kápolna helyére való áthelyezéssel a raktárhelyiségeket is megtartották. (6—8. tervrajz) A Zeughaus lebontásakor készült alaprajzok azt mutatják, hogy Allio változtatásait részben — így például a lépcsők elhelyezésénél — elfogadták.

1727 tavaszának derekára készült el Eisenstein és Allio a jelentéssel, mely a Száva melletti Brod és Lipótvár szertárára és a komáromi puska-ortoronyra vonatkozó hasonló tudósítás után foglalkozott Buda épülőfélben levő fegyverraktárával. Ennek a jelentésnek bennünket érdeklő utolsó része így hangzik:

Ofnerische Zeüghauss. Das ofnerisch Kayserliche Zeüghauss zu erbauen, wie und auf was arth solches dressiret, und angestellet solle werden, zaigen die Vorhin Resolvirt, und zu dem Ende dahin abgeschickte Riess, so hier Sub D. wider mit Kommen, Indeme es sich aber nach gehents Befunden, und geantet worden, dass in Selben, Zur stell- und Unterbringung der schwären artillerie (angesehen in dem Zeüghauss Bezierck, oder dem haubt armamentario ohne deme alle Zeügs werckh-Stätte inseriret worden) auf viel zu wenig Plaz angetragen war, hat man umb solchen in etwas abzuheffen, andere desseins formiret, und in dem Tractu Von Vorwärts der haubt Einfarth Lincker hand, die vorhin alldorten angemerckte Zeügs gewölber abgethan, auch Vornher in Fronte die Capellen aussgelassen, mithin das Spatium Vor die Stuckgewölber erlängert, und die Magazin gewölber Zu Transferiren den Plaz gewonnen: diss alles erläuteren mit mehreren, die Beyligende Neue abriess, als No. 1. von dem grund, oder unteren Theil zur ebenen Erd, No. 2. vom oberen Stockh, und dan No. 3. das Profil, so mitten, durch die Haubt Einfahrt genohmen worden, in welchen in Specie Zu ersehen gnädig Beliebe, wie die düppelböden gelegt, Von denen Maurbäncken, Bund Traunen, und Tachstuell abgesondert angemercket, so in denen alten, oder ersten Riessen nicht Beobachtet worden. Welch alles Ich ganz Unvorgreifflich in Unterthänigkeit Vorstellen, und mich zu gnaden habe empfehlen wollen.

Eüer Excellenz

Unterthänig Gehorsamster
Matthias Fr[anz] Edl[er] v[on] Eissenstein ⁴⁶⁾

1727 május 10-én juttatta el Daun adminisztrátor e jelentést a Haditanácshoz, melynek iratai közt ránk maradt Donato Allio mindhárom terve is.

Az építési munkálatok júniusban ismét megkezdődtek. Ezekkel kapcsolatban kérdést intéznek Budáról a Haditanácshoz, hogy a palota-építésre összegyűjtött faanyagot nem lehetne-e a szertár csapos (köldök-)

gerendázatához (dippelböden) felhasználni. A Haditanács július 3-án megadja erre az engedélyt: »Approbatur, dass das zu aldisigen Schlosbau vormahls beygeschaffte und seithero vorrätthig verhandene holz zu denen dippel-böden bey dem zeüg-haus daselbst appliciret werden wollen, jedoch gegen wider ersezung des darvon nehmenden materialis justo pretio und gegen vormerkhung bey dem dasigen Commando und fortifications bau Cassa...« (HKR 1727 Reg. 765.) Még júliusban át is veszik a fegyvertár építői a kéznél levő gerendákat. A várparancsnok úgy látja, hogy az új laktanyák tervbevett építése akadályozná a Zeughaus-on végzett munkálatokat, de ezeket a munkákat semmiesetre sem akarja elhanyagolni. A Haditanács július 12-i rendelkezése értelmében el kell kezdeni a kaszárnya-építést is, de csak abban az esetben, ha emiatt a Zeughaus építése nem szenved halasztást. A Haditanács tájékozódni akar afelől is, hogy mennyi időbe fog még kerülni, amíg a szertáreépület teljesen elkészül: »Jung Daun. Solle... berichten, wie bald Er verhoffe, gedachten zeüg-haus-bau in vollständigen Stand zu bringen.« (HKR 1727 Reg. 796.) A várparancsnok az anyagi eszközök megszerzésének körülményeitől teszi függővé ezt a kérdést: »Es khombe die agentliche benennung der zeith, wan das dasige zeüghaus in vollkhombenen standt gesezet werden könne, auf die beyschaffung deren erforderlichen gelt-Mittl an.« (HKR 1727 Exp. 1381.) Még július 15-én megy föl Bécsbe a főörtség mögé építendő két kaszárnya költségelőirányzata mellett egy hozzávetőleges költségvetés a Zeughaus még hátralevő végleges kiépítéséről. Erről az összeállításról a protokollum NB alatt ezt mondja: »der überschlag von zeüghaus gehet ab.«⁴⁷⁾ (HKR 1727 Exp. 1384.) A kísérőiratban Daun várparancsnok figyelmezteti a Haditanácsot, hogy ha a vármegyék küldeni fogják robotmunkára a fuvarjaikat és napszámosaikat, akkor a kiadások tetemesen csökkenni fognak. A Haditanácsnak azonban nagy gondot okoztak a fegyvertár építési költségei. Augusztus 9-i válaszában kifejti, hogy a megyéktől közmunkát az aratás és szüret idején követelni nem lehet. Bécsben úgy látják, hogy már eddig is óriási összegeket költöttek a budavári Zeughaus-ra és tanácsosnak tartanak, ha egy és más költségtételt el lehetne ejteni, hogy ezzel a megtakarítással az építkezés befejezése lehetővé váljék. Augusztus 20-án közli a Haditanács meggondolásait Buda várparancsnokával és ugyanazon a napon a július 15-i költségvetés átküldése kapcsán az országos és házi főhadiszertári hivattal is: »Der Kayserlichen Obristen Land- und Haus-zeüg-Ambts administration zuezustellen, welche nach behöriger erseh- und überlegung weiters guettachtlichen bericht erstatten wolle, umb so mehr, als die bishero angewend- und noch ferer erforderliche uncosten sich fast auf ein immensum belauften und vielleicht besser wäre, zu schliessung des Werkhs ein- oder anderen abschnidt zu machen... Wienn, den 20. August 1727.« (HKR 1727 Exp. 1540.) Daun hadszertári hivatali adminisztrátor októberi válaszából ismerjük a költségvetés összegét: 28.850 frt 28 kr. (... über den noch übrigen bau des Ofnerischen zeüg-hauses und darzue annoch lauth beygesenden überschlag erforderlich seyn sollenden 28.850 G. 28 x.) (HKR 1727 Exp. 1825.)

A summa nagy volt, Budán azonban aggodalmaskodások helyett dolgoztak. Szeptemberben Daun várparancsnok »...erstattet seinen

bericht in puncto des bereiths sehr avancirten zeüghaus-bau...» (HKR 1727 Exp. 1658.) Október elejére a hátulsó keresztzárny egyetlen hatalmas teremről álló földszinti helyisége egészen a padló elhelyezéséig elkészült (das gewölb in dem errichteten quer flügel bis auf dem boden legen fertigigt worden). (HKR 1727 Exp. 1796.) Egyidejűleg gondolnak már az utolsó traktus, az elülső keresztzárny kiépítésére is. A Haditanácsnak felküldött erre vonatkozó részletező költségvetés 13.351 frt-ról szól. Maga a költségvetés sajnos nem volt feltalálható.

A Haditanács 1727 október 25-én felszólítja Daun várparancsnokot, hogy küldjön fel Bécsbe egy részletes tervrajzot és jelentést arról, hogy az év folyamán mennyire fognak haladni a Zeughaus építési munkálatai és mire fog sor kerülni a következő évben. Három napra rá megy is már a válasz Bécsbe: »Daun... berichtet von danen untern 28-ten October anni currentis, wasmassen man mit ende Octobris mit dem alldortigen neuen zeüghauses gebäu aufhören wirdet, weillen auch die mittel darzu nit weither erkleckhen und wolle Er sodann einen Riss darüber nebst den ausführlichen bericht, was anheür daran gebauet worden und aufs fruhe jahr zu bauen seye, einschickhen, auch hette man ein- und anderes dessentwegen mit dem alldortigen Zeügleüthnant Hermes überleget.« (HKR 1727 Exp. 2074.)

November 1-re elkészülnek a Riss-ek, meg vannak szerkesztve a költségvetések és készen áll a részletes jelentés. Közben a várparancsnok tisztázta Hermes tüzérhadnagy és az építés vezetősége között felmerült ellentéteket. A Haditanács intenciói szerint Peter von *Hermes* budai tüzérhadnagynak († 1733) látnia kellett volna az építési elszámolásokat, hogy közvetlen értesítéseket legyen módjában küldeni a Hadszertári hivatalnak. Az illetékesek mindeddig elmulasztották ezt a feladatukat, ez azonban *Hermes* tudtával és beleegyezésével történt: »Sonsten seye nicht ohne, dass dem titulierten Hermes bishero über den zeüghaus-bau keine geld-Rechnung vorgewisen, hingegen seye aber alles wegen dises bau mit gedachtem Hermes einverstanden worden.« (HKR 1727 Exp. 1953.) A budai tüzérhadnagy haladéktalanul el is küldi jelentését a Hadszertári hivatalnak: »... was würckhlich an den dortigen zeüghaus bishero gebauet worden und annoch zukünfftiges fruhe Jahr nothwendig aufzuführen seye.« (HKR 1727 Exp. 1996.)

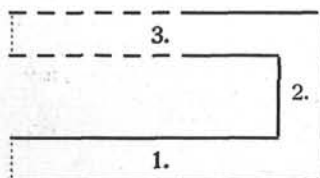
November 1-én kelt Daun várparancsnok jelentése, melyhez két költségvetést és három tervrajzot csatolt. Ez utóbbiak egyike sajnos még annak idején elkallódott, későbbi iratok között sem sikerült megtalálni. A részletes jelentésről szerkesztett protokollum így hangzik: »Daun Graf Commendant zu Ofen erstattet von dannen untern 1-ten Novembris anni currentis seinen ausführlichen bericht über den an alldortigen Kayserlichen zeüghaus anheür vollbrachten Bau, ingleichen, was auf khünfftiges fruhe Jahr daran zu erbauen seye, nebst anschließung 3, von dem Ingenieur Hauptmann Mathaei darüber fertigigten Planen und 2 aufsätz deren darzu erforderlichen unkosten; NB. der dritte Plan ist nicht mit in die Canzley gekhomben.« (HKR 1727 Exp. 2089.) A jelentés nem is szól a Zeughaus harmadik tervrajzáról. Az a harmadik Riss, melyet a jelentés is említ és magyarázatához felhasznál, nem a fegyvertárról készült,

hanem a Várnak a Fehérvári-kaputól a királyi palota oldaláig terjedő részét ábrázolta. Eszerint a Zeughaus-ról ehhez a jelentéshez csak két rajz készült és e kettő ránk is maradt a Hofkriegsrat iratai között. Az elveszett harmadikban tehát nem a budavári szertár egy tervrajzát kell nélkülöznünk.

A Zeughaus tervezője és építője, Johann Matthey készítette a várparancsnok jelentésének illusztrálására szolgáló terveket is. Az egyik egy földszinti alaprajz (Grundriss des Zeughauses No. 1., 9. tervrajz), a másik a szélső oldalszárny nézete a hátulsó keresztszárny metszetével (Aufris No. 2. des hindern Seiten Flügels gegen den Fischer Staedtel... E. Profil des untern Quer-Flügels, 10. tervrajz). 1727 november 1-én az alábbi állapotban találjuk a Zeughaus-t:

A legelőször megépült elülső oldalszárny az udvar felé már párkányszalattal is el volt látva. A fegyvertermekhez szolgáló emeleti ablakok már helyükön voltak. Az 1726-ban csupán tető alá került hátulsó keresztszárnynak a nagy árok felé és befelé néző oldalán egyaránt kiépítették a párkányzatot és az ablakkeretek nemcsak az emeleten, hanem a földszinten is rácsozatukkal együtt el voltak helyezve. Ugyanúgy bent állt a kapu is. Az egész traktus megtisztítva és a földszinten egyetlen nagy terme csapos gerendákból álló padlóval ellátva teljesen kész állapotban várta a legnehezebb fajta ágyúkat. A szélső oldalszárny az itt különösen mélyre ásott alapon félhosszában felépült és tető alatt állott. Földszintje szintén egy hatalmas helyiséget foglalt magában, mely az előző traktus folytatásaként ugyancsak a nehéz ütegek elhelyezésére volt szánva, de ezidőszere még padlózat nélkül állott. Az oldalszárny másik felén a mély alapozásból kiemelkedő falak még csak valamivel jutottak túl a földszinti ablakmagasságon.

Az 1728. évre előirányzandó munkák a jelentés szerint a következők:

a tető alatt álló két és fél traktus (összefüggő vonallal jelölve) első emeletén a fegyvertermek teljes kiépítése; a harmadik traktus másik felének (szaggatott vonallal jelölve) fölépítése és ezzel a három traktus szabályos befejezése. Ez a munka a költségvetés szerint 7383 frt-ba kerülne.

Hermes tüzérhadnagy jobbnak találta azonban, ha a betetőzött részek teljes kiépítését egyelőre elejtik és teljes erővel arra törekcszenek, hogy a szélső oldalszárny még hiányzó felének megépítése után a fő- vagy elülső keresztszárny főfalait is fölhúzzák és mindössze a kapus lakását elkészítve, ezt a negyedik traktust is tető alá vigyék. Ennek a munkának a költségei viszont 6366 frt-ra rúgnak.

Hermes főként a tűzveszéllyel érvelt. A régi fegyvertáráépület megmaradt saroknégyyszöge, melyben a kapus lakik, csak hevenyészett deszkabetetővel van befedve. Ha tehát a közeli tüzérlaktanyában tűz ütne ki, veszélybe hozná a régi épületmaradványt és azon keresztül magát az új építményt is. Azonkívül, ha a kapus az új főbejárat mellett lakhatnék, az egész szertáráépületet jobban tudná figyelni és őrizni. (Hermes indokait később még eggyel kiegészítette: ha a főhomlokzati traktus megépül, nemcsak a kapus, hanem a szertárat igazgató tüzérhadnagy lakása is benne nyer elhelyezést. Ebben az esetben az évi 150 frt szálláspénzt meg lehet takarí-

tani. Ennél az érvelésnél természetesen közrejátszott Hermes egyéni érdeke is, aki így kitűnő lakáshoz remélt jutni.)

Ha azonban a teljes kiépítést tartják szem előtt, akkor a három traktusra vonatkozó még hátralevő munkák költségeihez, a 7383 frt-hoz az utolsó, negyedik traktus (főhomlokzati elülső keresztszárny) kiépítésére szükséges 13.351 frt-ot is hozzá kell számítani. Így a Zeughaus tökéletes befejezéséhez még 20.734 frt-ra van szükség. Az 1727 július 15-i költségvetés 28.850 frt-ot kitevő összege és a 20.734 frt közötti különbség onnan ered, hogy az előbbi összegezésbe 5568 frt-tal a fuvarokat is felvették, míg az új költségvetésekből kihagyták abban a reményben, hogy a közmunkák most is, mint az előző években, az építkezés rendelkezésére fognak állni. Az előirányzott kiadások csökkenésének másik oka az, hogy a 28.850 frt-os költségvetés óta, tehát július 15-étől október 31-éig jelentős mértékben haladt előre az építkezés, következképp a még hátralevő szükségletek kevesbedtek.⁴⁸⁾ A 28.850 és 20.734 frt közti 8116 frt-nyi különbségből 5568 frt-ot a fuvarosokon akartak megtakarítani, a július 15-e és október 31-e közt végzett munkák költségei tehát körülbelül 2548 frt-ra rúgtak.

Ezt a jelentést és a hozzátartozó tervrajzokat két, október 31-én kelt költségvetés egészíti ki. Az első számítás a három traktus (elülső oldal-, hátsó kereszt- és szélső oldalszárny) teljes kiépítésére 7383 frt 28 kr.-t irányoz elő. Ezt a költségvetést Leopoldt Franz von *Rosenfeld* »Kayserlicher Ingenier Hauptmann«, Johann *Matthey* »Kayserlicher Ingenieur Hauptmann« és Johann *Hölbling* »Kayserlicher Paumaister« írta alá. Ugyancsak Rosenfeld, Matthey és Hölbling közreműködésével készült a Peter von Hermes elgondolása szerinti költségvetés is.

A Haditanács november 22-én véleményező jelentéstételt kérve átküldi az iratokat és tervekét a Hadszertári hivatalnak, mely azokat most is beható vizsgálat tárgyává teszi. Meghallgatják ismét Donato Allio és más építési szakértők véleményét is. A Hadszertári hivatal nevében Daun adminisztrátor 1728 január 17-én küldi meg hivatalos jelentését a Haditanácsnak. Végeredményben a Hadszertári hivatal Hermes »Zeüggleüthnant« építési terve mellett foglalt állást:

Da in gegentheill man aber des Herren zeüggleüthnants von Hermes seinen vortrag hierinfahls vor besser zu seyn erachtet, wan vors erste getrachtet wurde, das samentliche gebäu unter obtach zu bringen, mithin die drey tractus in soweith sollte mit Einem Tach versehen, a[ls] dermahligen standt verbleiben zu lassen und dem theill des dritten tractus von Lit. D. bis E. [von] dem Riss No. 1., sodan auch den haupt- oder vorderen quer-flügl bey Lit. G. H. bis I., so zu des Herren Zeüggleüthnantis, Ambt-schreibers und thorwarths wohnung gewidmet ist, mit verfertigung deren hauptmauren und das auch des thorwarths wohnung zugerichtet werde, bloss allein unter obtach zu bringen und zwar von darumben, als sich diser bau nicht so hoch, wie der vorige in das gelt belaufen und der feüers gefahr, welche aus des thorwarths dermahlen nur mit bretteren verschlagenen quartier herrühren könnte, vorgebogen wurde, wobey auch zu Consideriren khombet, das wan diser tractus, worinnen des Herren zeüggleüthnants quartier begriffen, unter obtach gebracht wurde, nach und nach auch dessen quartier wohnpahr gemacht, mithin das ausgeworfene Jährliche quartiers gelt deren hundert funffzig gulden zu anderweithen application in die erspahrung gebracht werden könnte, welches aber, ob ich mich schon des Herren zeüggleüthnantis von Hermes disfähigen mainung gantzlichen conformire, dennoch Einen Hoch Löblichen Kayserlichen Hoff-Kriegs Rath zu weitheren disposition

anheimbstehlen und mich annebst habe empfehlen wollen. Eines Hoch Löblichen Kayserlichen Hof Kriegs-Raths — Ex Administratione. Wienn, den 17-ten January 1728. — underthänig gehorsambster H. R. L. v. Daun m. p.⁴⁹⁾

A Haditanács 1728 február 21-én értesíti Buda várparancsnokán keresztül az építés vezetőségét, hogy mivel kezdjék tavasszal a munkálatokat. Irataink ezúttal sajnos nincsenek, de még a Haditanács levelezésének szűkszavú és általánosságban mozgó protokollumaiból is meg tudjuk állapítani, hogy a Haditanács nem amellett döntött, hogy előbb a három első épületszárnyat építsék ki teljesen és csak azután nyúljanak a negyedik, főhomlokzati részhez, hanem helyt adott Hermes hadnagy és a Hadszertári hivatal véleményének és az általuk jobbnak tartott tervszerint rendelte el a további építkezést. 1728 tavaszán tehát a szélső oldalszárny még csak alapjaiban álló felének és a főhomlokzati front főfalainak megépítéséhez fogtak. Az előkészületek a téli időszakban serényen folytak; ilyenkor hordták mindig össze az építési anyagokat. A pesti sóhivatal még januárban szó nélkül adta ki a szükséges épületfát. Ekként gyűlik azután a többi építési kellék is. Daun várparancsnok elsősorban a Zeughaus építését akarja folytatni és ezt a szándékát a Haditanács is helyesli. Április 15-én kelt levelére válaszolva közli vele a bécsi felsőbbség, hogy a legfontosabb feladat az épület tető alá vitele és a tüzerhadnagyi lakás kiépítése. Az egész munkára előírányzott 6366 frt terhére 1500 frt-ot fognak Hermes kezéhez kiutalni, hogy a munkálatok megkezdődhessenek, a többit pedig annak idején a szükségnek megfelelően pótolják majd: »Daun . . . Respon-detur auf dessen schreiben von 15-ten Aprilis currentis anni, was Er zu beförderung dasigen Zeüghausbaues und dessen eintachung, dan des Zeügleuthnants quarthier vorzukehren habe, auch das auf die hierzue angezaigte erforderung deren 6366 Gulden pro hic et nunc zu anegung des Werckhs eine Summa von eintauesent fünff hundert gulden bey dem Kayserlichen Zeügs-Zahl-Ambt gegen quittung und aufrechnung des dasigen Zeügleuthnants Hermes untereinstens angewisen worden, auch nach Mass derverwendung das weiters erforderliche successive nachgetragen werde . . .« (HKR 1728 Exp. 1075.) Május 1-én a Hadszertári hivatal is szorgalmazza az építés folytatását, júniusban pedig Daun várparancsnok kénytelen az addig még ki nem utalt összegeket sürgetni, bár nem is tudja, hogy milyen alap van a Zeughaus építési költségeinek fedezetére. Június 5-én utasítja végre a Haditanács *Eder* »Zeugzahlmeister«-t, hogy fizesse ki az ígért 1500 frt-ot. Erről értesítik természetesen az építés vezetőit is: » . . . das zu forthsezung des Ofnerischen zeüghaus-bau für heyer 1500 G. angewisen worden . . .« (HKR 1728 Reg. 789.) Az építkezés most ismét megindul; június 23-án kéri a Haditanács Daun várparancsnokot, hogy viselje tovább is szíven a Zeughaus építésének ügyét és a további összegeket is a lehetőség szerint rendelkezésre fogják bocsátani. A kiutalás azonban úgy látszik nem megy simán és Budán kénytelenek a szükséges pénzt az erődtényépítési pénztárból előlegezni. Ez az összeg 1537 frt-ra rúgott. A pénzügyekben tehát fennakadás állott be; ezzel kapcsolatban Hermes tüzerhadnagynak az a véleménye, hogy az építkezést egy szerződő építőmesternek adják vállalatba. A Haditanácsnak ez ellen nincs kifogása; az építőmester ellenőrzését Hermes-re bízzák: » . . . man. seye nicht entgegen, das der aldorthige zeüghausbau einem Baumaister verdungen werde und der zeüg-

leuthnant Hermes die obsicht darauf haben solle.« (1728 július 4.) (HKR 1728 Reg. 912.) Az építőmester szerződtetése meg is történt. Az illetékesek választása Johann Hölbling-re esett,⁵⁰ mint aki az 1727-es költségvetések tanúsága szerint az építkezésben már eddig is közreműködött. A Haditanács július 31-én jóváhagyja a kőművesmunkák fölötti különös felügyelet bevezetését: »Approbatur, was der zeügleuthnant Hermes bey dem zeügsbau [!] zu Ofen sonderheitlich mit verdingung der Maurer-arbeith fürgekehret hat, nicht weniger, das Er über die geld-verwendung ordentliche Wochenzettel einschickhen thue...« (HKR 1728 Reg. 1088.) Az elszámolások most Hermes kezén mennek keresztül, a heti részlet-jegyzékekkel pedig a munka előrehaladásáról is beszámolt. Ettől kezdve meglehetősen szabályosan küldik fel Bécsbe ezeket a »Wochen-particular«-okat, sajnos, hogy egyetlen egyet sem őriztek meg a Haditanács iratai között. — Lassankint már elfogy az építésre engedélyezett pénz és új kiadásokra lesz szükség: »... wurde auch für die resolvirte Zeüghauses arbeit ein mehrerer verlag, als die vermeinte 6366 G. betragen, erfordert...« (HKR 1728 Exp. 1187.) Augusztus elején Daun várparancsnok már nagyon sürgeti, hogy utaljanak ki egy újabb összeget Hermes-nek. Ez augusztus 12-én meg is történik: »Approbatur, das die zum dasigen zeüghaus bau anwendende verlaags-gelder durch den zeügleuthnant Hermes verrechnet werden, wobey man gerne vernohmen, das sothaner bau guth von staten gehe, notificando, das abermahlen zu beförderung dises baues 1500 G. bey der zeügs zahlamths Cassa angewisen worden.« (HKR 1728 Reg. 1158.) Ebből az 1500 frt-ból rögtön a kifizetés után csak 200 és néhány forint maradt meg. A többire ugyanis már adósságot csináltak, vagyis előre végeztettek munkákat, hogy az építés előrehaladására kedvező nyári időt kihasználják. A fegyvertár céljaira az erődítményépítési pénztárból annak idején előlegezett 1537 frt-ot a Haditanács szeptember 5-i rendelete értelmében a szertárépítési pénzalapból kell visszatéríteni. Hermes felülvizsgálja ugyan Matthey-nek erre az összegre vonatkozó elszámolását, visszafizetni azonban ezidőszert nem tudják. A Haditanács azután le is mondott az 1537 frt-nak ezen az úton való visszatérítéséről. Szeptember 19-i kelettel újabb 2000 frt-ot utaltat ki a hadszertári pénztárral a budai Zeughaus építési költségeire.

Az építkezés rohamosan haladt. Megépült teljesen a harmadik traktus és készen álltak a főhomlokzat falai is. November elejére megérett az új fegyvertár a teljes betetőzésre. Erre a célra újabb 2000 frt-ot utalnak ki, az 1728. évben folytatandó további kiépítésre pedig 3000 frt-ot vesznek számításba. A hadszertári alapból a budavári Zeughaus építésére ebben az évben az 1727 október 31-i költségvetés alapján 6366 frt és 38 kr. volt előirányozva. Az eddig elköltött 5000 frt-on felül még tehát kereken 1366 frt állt rendelkezésre. Ezt az összeget az építés vezetői és irányítói az építkezés folytatása érdekében 2000 frt-ra szerették volna kiegészíteni. November 20-án a Haditanács annak a reményének ad kifejezést, hogy az épület még az 1728. év folyamán teljesen tető alá kerül: »... zweiflet man nicht, es werde das völlige gebäu heuer annoch unter obdach gebracht werden, committendo zu berichten, wie bald das werkh vollendts zu stand gebracht, auch was an geld-mitteln annoch darzue erforderet werden möchte.« (HKR

1728 Reg. 1724.) Decemberben kap a Haditanács Budáról jelentést az 1728-as munkákról és kiadásokról. A következő évi munkálatokra rövidesen költségvetést küldenek fel Bécsbe. Daun várparancsnok decemberi jelentése szerint a Zeughaus 1728-ra előirányzott építkezésének befejezésére még 1618 frt szükséges. Ennél valamivel kevesebbet, 1455 frt és 7 kr.-t utalnak ki december 18-án a még hátralevő költségek fedezetére, illetve kiegészítésére és ezzel az 1728. évre le is zárul az építkezés.

1729 elején tájékoztatja magát a Haditanács, hogy mi lesz a legszükségesebb teendő a Zeughaus építésével kapcsolatban és mennyire rúgnak a teljes kiépítés hátralevő költségei. Az egész további építkezés költségei 21.000 frt körül jártak, az 1729. évre abból körülbelül 12.000-re lett volna szükség. Január 8-ra felérkeztek Bécsbe a hátralevő munkákra vonatkozó tervek és költségvetések. Az ágyuknak, kézfegyvereknek és egyéb hadiszereknek végleges és hiánytalan elhelyezése volt a legégetőbb feladat. Ez azt jelentette, hogy a három első traktust teljesen ki kellett építeni. De sor került a főhomlokzat kiképzésére is a főkapuval, a föléje alkalmazott fegyverzetekkel. Eldöntötték azt is, hogy milyen párkányzatok és díszítések kerüljenek az épületre. A tüzérhadnagy lovainak fenntartott istálló helyét is kijelölték: »Accusantur die eingeschickhte Plans und überschlag über den dorthigen zeüg-haus bau so wohl respectu dessen, was bishero daran errichtet worden, als noch fehlers bis zu völliger im Stand sezung des Werkhs erforderet wird, mit beyfügung, was anheyer anforderist zu völliger unterbringung der Artillerie, kleinen gewöhrs und übriger zeügs-sorten verfertiget werden solle, wie man dann die erforderliche geld-Mitl bey angehender arbeith nach und nach remittiren wird. Ansonsten wirdet auch bedeüthet, wie die Facciata mit dem Portal und darauf angetragenen armaturen, dann die gesimbser und zierathen bey disem neuen zeüghaus gemacht, ingleichen wohin mit der Stallung für den zeügleüthnant angetragen werden solle.« (HKR 1729 Reg. 23.) Ezekből az adatokból is világos, hogy az 1728. év végére a Zeughaus abba az állapotba került, melyet a tervezet megállapított: egész építménye — az újonnan épült rész azonban csak nyersen — tető alá került. 1729 elején már a famunkákra került sor: padlók és a tetőszerkezet számára kellett az a különböző faanyag, melyet Johann *Kroicher* belgrádi fakereskedő szállított 721 frt 30 kr.-ért. Március 8-án 1000 frt-ot utalnak Hermes kezéhez ennek az építőanyagnak a kifizetésére. Áprilisban azután hozzáfognak a munkálatok folytatásához. A Hadszertári hivatal a heti munkajegyzékek bemutatása kapcsán elszámol a Haditanácsnak a legutóbb kiutalt 1000 frt-ról és jelzi, hogy 2000 frt-ra folytatólagosan szükség lesz. Ezt a 2000 frt-ot április 26-án rendelkezésre is bocsátják. Egy júniusi jelentésből olvassuk, hogy »... was am Zeüghaus bereiths verfertiget worden und wie nöttig Es seye disem mit so guettem Success vor sich gehenden bau mit denen weiters erforderlichen bau-geldern eheist zu secundiren.« (HKR 1729 Exp. 801.) Június 17-én újabb 2000 frt-ot fizetnek ki az építkezés céljaira és ezzel az 1729-re kiutalt összegek elérik az 5000 frt-ot. Ebben az évben legföljebb még egyszer ennyit fordíthatnak a Zeughaus kiépítésére, de arról a 21.000 frt-ról szó sem lehet, mely az építkezés teljes befejezéséhez szükséges. Hogy rövid időre se akadjon meg a munka, nem várják meg mindig

az egyes részletösszegek kiutalását, hanem beszereznek építőanyagot és dolgoztatnak adósságra. Így a legutóbb kifizetett 2000 frt-ból az 1729-re addig átutalt 3000 frt-on felüli 975 frt és 58 kr.-nyi adósságot kellett törleszteni. A 2000 frt tehát hamar elfogyott, úgy hogy július elejére a kiadások 644 frt 49 kr.-ral ismét a bevételi összegek fölé emelkedtek és ez a mínusz a hónap közepéig 898 frt 51¼ kr.-ra növekedett.

A Hadszertári hivatal élén 1729 júliusa óta Don Caspar Graf *Fernandez de Cordova* (vagy másként *Cordova*) tábornok állt. Cordova neve alatt találjuk ettől kezdve a Hermes budai tüzérhadnagy által a Hadszertári hivatalnak küldött heti munkajegyzékekről szóló Hofkriegsrat-protokollumokat. Az eredeti jegyzékek közül, mint már említettük, egy darab sem maradt ránk.

Az építkezésről magáról Buda várparancsnoka a legkedvezőbb híreket juttatja a bécsi felsőbbséghez: »... berichtet, wie sehr der zeughaus-bau alda avanciret und langet an umb die resolution, was für anheuer aigentlichen annoch an bau geldern dahin übermachtet werden will, umb sich darnach richten zu können.« (HKR 1729 Exp. 996.) A főhomlokzati lakás kiépítése és a raktárhelyiségek végleges karbahelyezése megtörtént. Hátra volt még az elülső, főhomlokzati szárny külső kiépítése, a főkapu elhelyezése és díszítése. Minderre azonban csak akkor gondolhatnak az építés vezetői, ha kapnak pénzt a Haditanácstól, mely a még júliusban kért újabb 3000 frt-ot augusztus 2-án fizetteti ki Hermes-nek. Ezt az összeget szeptember 22-én újabb 3000 frt követi; célja: »... fortführung des zeughaus-bau zu Ofen«. (HKR 1729 Reg. 1096.) Október végén még 2500 frt-ot kérnek, de a Haditanács már csak 1000-et hajlandó adni (nov. 6.). — A Zeughaus építési költségei az 1729. évben eddig 12.000 frt-ra rúgtak. Ezen az összegben felül december 21-én pótlólag még 1292 frt és 39 kr.-t fordítottak a további építkezés céljaira.

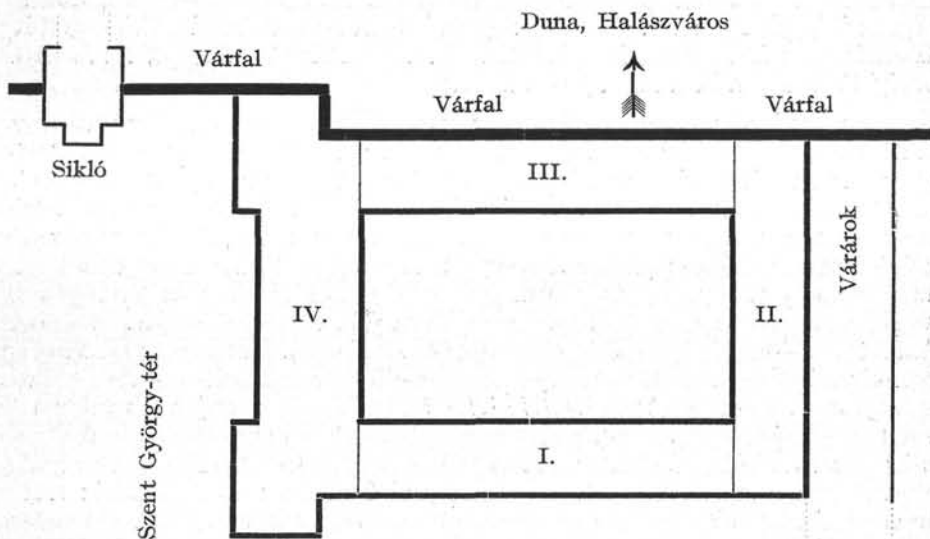
1730-ban azután befejeződnek a munkálatok, a budavári Zeughaus épülete teljesen elkészül és át is adják rendeltetésének. A végleges kiépítésnek még hátralevő részletei maradtak erre az esztendőre. A költségekre a következő összegeket utalta ki a Haditanács: január 7-én 217 frt 21 kr., április 25-én 2000 frt, május 20-án 763 frt 15 kr., június 13-án, július 19-én, szeptember 4-én 2000—2000 frt, összesen tehát 8980 frt és 36 kr.-t. — A téli pihenő-időszak után tavasszal vették kezdetüket az utolsó munkálatok. Május 6-ig már bizonyos összeget el is költöttek Budán az építésre. A Haditanács az 1730-as évben már készen szeretné látni a szertárat és azért elég bőkezű a pénz kiutalásában. Budán kívül még Hradisch-ban, Aradon és Nagyváradon is befejezésükhöz közeledtek az új fegyvertári épületek. A Haditanács a Hadszertári hivatalhoz szeptember 4-én intézett leiratában biztosra veszi, hogy a budai szertár 1730 végére elkészül. Az 1730-as télbe forduló őszi már teljesen kiépített állapotban, valóban teljesen készen találta a budavári Zeughaus-t.

1731 májusában már javában rendezik be az új tárházat: »... zu aufrichtung einiger stelligen in denen Armatures-Cammern in dem ney erbauthen zeughaus zu Ofen 250 G. ... bezahlen.« (HKR 1731 Reg. 568.) A tíz-tizenkétezer puska számára méretezett állványok december közepére készültek el, úgy hogy a következő (1732.) év áprilisában Bécsből le is kül-

denek és a már felállított fegyverek mellé el is raktároznak 6000 puskát. Ekkorra ugyanis a fegyvertermek már teljesen kiszáradtak és nem okozhattak rozsdásodást a löfegyvereken. A földszinti ágyútermek már megelőzőleg magukba fogadták a súlyos, esetlen mozsarakat és tarackokat, most az emeleti helyiségek is benépesültek lassanként a kézfegyverek tömegével; a budavári fegyvertár megkezdte fontos hivatásának teljesítését: magába gyűjtötte és óvta a város védelmére vagy esetleges támadásra szolgáló hadieszközöket.

*

A Zeughaus 1725-ös eredeti építési tervei nem kerültek elő a Haditanácsnak a bécsi Kriegsarchiv-ban őrzött iratai közül. Ránk maradtak azonban már 1726-os tervek is, melyek a főhomlokzati traktus beosztásának kivételével teljesen pótolják az elveszett vagy lappangó első rajzokat. Ezeknek és a későbbi (1727-ből való) tervrajzoknak könnyebb megérthetése céljából felvázolom a fegyvertár alaprajzát. A római számok egyszersmind az egyes épületrészek megépülésének időrendi egymásutánját is megadják:

I. A Várhegy fensíkja felé néző *elülső oldalszárnny* (a terveken és az iratokban *der erstere oder vordere Tractus*). II. A várarok peremén álló *hátsó keresztzárnny* (*unterer Quer-Flügel*). III. A várfalra támaszkodó és a Halászbástyára néző *szélső oldalszárnny* (*der hindere Seiten Flügel gegen den Fischer Staedtel*). IV. Elülső kereszttraktus, vagyis *főhomlokzati szárnny*.

Tíz egykorú építési tervrajzunk van a budai fegyvertárról: 1. Az elülső oldalszárnny és a hátsó keresztzárnny egy részének földszinti alaprajza. Ugyanazon a lapon az alaprajznak megfelelően az oldalszárnny udvarfelőli homlokzata a keresztzárnny metszetével. 1726. Johann Matthey Ing. m. p. — 2. Emeleti alaprajz (*Grund Riss des obern Tractus oder Haupt Stocks*).

képet (5. tervrajz) oly jellegzetessé teszi. Rajta vannak azonkívül ezen a homlokzati képen a csúcsdíszítő lángoló ágyúgolyóbisok is, melyeket Matthey a Bécsi-kapunál előszeretettel használt.⁵¹⁾ Ha tehát e nézetrajz Matthey-től ered, a név nélküli emeleti alaprajznak sem lehet más a szerzője, csak ő. Úgy látjuk, hogy az anoním tervrajzban Matthey a szignált emeleti alaprajzot dolgozta át; az összehasonlítás pedig azért fontos, mert az átjavított megoldás valósult meg. Az eredeti alaprajz tényleg túl volt zsúfolva ablakokkal, Matthey meggondoltabb koncepciójának érvényesülnie kellett eredeti elgondolásával szemben.

A budavári Zeughaus tervező építésze Johann Matthey volt. Az alkalmasint olasz származású Matthey-t a Haditanács 1721 július 19-én a budai erődítményépítési jegyző (aedis scribe) teendőivel bízta meg: »... durch promovirung des Joseph Antoni Salgari zum Ober Einnehmer ... vacirenden Fortifications bau-schreiber Stelle alldar den in Architectura Militari und Civili erfahrenen Johann Matthaei.«⁵²⁾ Salgari, a kamara megbízottja azonban szintén megtartotta hatáskörét, bár Matthey-nek Salgari 450 frt-os javadalmazását is biztosították. Az ügyből természetesen ellentétek származtak és Zennegg budai kamarai inspektor azzal érvelt Matthey ellen, hogy »... hic nec possessionatus, minus aliis Cautionibus provisos existat...«⁵³⁾ Matthey azonban megmaradt »Fortifications Bauschreiber«-nek és mint ilyent rendelték 1724 augusztusában Esztergomba, hogy az ottani erőd javítását végezze. Ezért a munkájáért napi 3 frt-ot kapott. Képességeit a fönti idézet értelmében felettes hatósága elismerte. Bizonyos ebből az is, hogy már 1721 előtt is fejtett ki építő tevékenységet. 1725-ben mérnökkari hadnaggyá lépett elő. Ebben a rangban volt, amikor Daun budai várparancsnok a Haditanács rendelkezése alapján megbízta a Zeughaus terveinek elkészítésével. 1726-ban Szolnokon is résztvevő erődítmény- és kaszárnyaépítési munkálatokban és ugyanabban az évben Budán megépítette a külső Bécsi-kaput. 1727 július 2-án mérnökkari századosná nevezik ki. A későbbi években Nagyszigeten is vezet katonai építkezéseket, majd Belgrádban építi az erődítményt. 1731-ben Jörger budai várparancsnok egy tüzerlaktanya terveinek elkészítésére ad neki megbízást. 1732-ben megkapja az elhalt Leopold Franz von Rosenfeld budai mérnök-századosi állását fizetésével együtt és ugyanebben az évben Székesfehérvárott is dolgozik. 1733-ban eredmény nélkül pályázott a bécsi hadi főmérnöki állásra. 1734-ben tervet készített a József-puskaportárhoz és egy, a budai Zeughaus mellé építendő kiegészítő raktárépülethez, mely utóbbi azonban nem épült meg. Az általa szignált térképek tanúsága szerint még a 40-es években is Budán működött. Budavára, de különösen az erődítési művek számos érdekes térképfelvételét köszönhetjük munkásságának. Szorgalmas és gazdag tevékenységének legkiemelkedőbb eredménye a budai fegyvertár épülete.

A föld színéről eltüntetett Zeughaus ma már nem igazolhatja, hogy Johann Matthey a megalkotója. De minden kétséget kizáróan, szinte az utolsó ablaknyílásig bizonyítják ezt a fegyvertári épület lebontásával kapcsolatban készített tervrajzok.⁵⁴⁾ Felületes pillantás is a mellett szól, a szorgos összehasonlítás azonban pontról-pontra azonosnak mutatja a megépült és a Matthey tervein ábrázolt építményt. (A nyilvánvalóan utólagos

építkezések természetesen nem jönnek itt számba. Ilyen az épület udvarát hátul körbefogó boltozott folyosó, az ehhez szolgáló kiugró lépcsőházak, utólag épített vékony közfalak, amelyek a helyiségek elrendezését megváltoztatták, időközben befalazott, vagy ujonnan vágott ablaknyílások stb.)

Donato Allio-nak volt még némi szerepe, mint már érintettük, a lejtő peremén álló saroknégyyszög és a szélső oldalszárnny átmenetének elrendezésénél és abban, hogy erre az oldalra is építettek lépcsőt. A főhomlokzati front kiképzése nem készült sem Matthey ízlésesen változatos elképzelése (5. tervrajz), sem Allio kissé nyárspolgárius terve szerint (8. tervrajz). A két allegorikus alakkal (Állhatatosság és Bátorság) díszített kapuzat és a Herkules-szoborral betetőzött oromzat készülhetett végre Matthey terveinek alapján is, de adataink (a Haditanács 1729 január 8-i rendelkezése) arra mutatnak, hogy a kapuzat és az egész főhomlokzat kiképzésének és díszítésének végleges formáját Bécsben tervezték meg. Matthey elgondolását juttatja viszont eszünkbe a timpanonos megoldás, a díszítésben a fegyverzeteknek szánt szerep és a kapu ívének vonala, mely egészen azonos az elülső oldalszárnny udvari kapujának formájával (1. tervrajz). Matthey-re emlékeztet még a groteszk arcnak alkalmazása is.⁵⁵ Úgy látom, hogy a Matthey-féle tervrajzok elemeinek szem előtt tartásával tervezték meg — hogy ki, arról még hozzávetőleges adatunk sincs — a Zeughaus főhomlokzati kiképzését. Ezen a fronton lényeges eltérés az eredeti tervek-től még az ablakok számában mutatkozik. Matthey és az ablaknyílásokkal különösen takarékoskodó Allio is 7 ablakot terveztek a főhomlokzatnak a két saroknégyyszög közé eső részére, ahova végeredményben 11 ablak került (a földszinten a kaputól jobbra és balra 5—5). Ennek oka főként az, hogy a saroknégyyszögek kisebb helyet foglaltak el, mint eredetileg tervezve volt. Ezekről a különbségektől eltekintve a Zeughaus mindenütt bizonyíthatóan Matthey-t vallja mesterének.

Az elülső oldalszárnnyban a földszinten előlről a lépcsőház után sorakoztak a fegyverkészítő műhelyek. Három ilyen helyiség után sorukat a széles bejáró szakította meg, amely után a hátulsó traktus faláig még négy hasonló helyiség következett. A kaput szabályos közköben elhelyezett 8—8 ablak fogta közre jobbról és balról. Az emeletről ugyanolyan rendben a kapufölöttivel együtt 17 ablak nyílt. Ez az elrendezés a 4. tervrajznak felel meg (ha nem említtem külön, mindig azonos a lebontáskori állapottal). Az emeleten a fegyvertermek nyertek elhelyezést. — A hátulsó keresztszárnny földszinten is, emeleten is 7 ablakkal nézett a várakokra és az azt túlhan határoló vastag régi falra. A földszintet egyetlen nagy ágyúterem foglalta el, az emeleten folytatódtak a fegyvertermek. A földszinten a lebontásig sem osztották meg a hatalmas bolthajtásos helyiséget. — A Duna felé a Zeughaus földszintjének kettős fala volt: a 9. tervrajzon jelzett és a 10. tervrajzon látható régi falat, mely a várfallal is összefüggött, illetve a Duna felőli oldalon abba beleolvadt, Matthey a szélső oldalszárnynál támasztófalul használta fel. Ezért a földszint ablakait (számszerint eredetileg nyolcat) ezen a vastag falon keresztül kellett vágni. A lebontáskor készült alaprajz világosan mutatja a közepén benyomott hasábalakú mély ablaknyílásokat, melyeket szükség esetén lőrésnek is lehetett használni. Matthey a szélső oldal-

traktusnak a hátulsó keresztszárny felé eső felét szintén ágyúteremnek szánta, de a másik felébe raktárhelyiségeket akart berendezni. Ezt a beosztást kifogásolta a Hadszertári hivatal, amikor 1727 elején Donato Allio-val új megoldást dolgoztatott ki, hogy az ágyúk elhelyezésére szánt tér bővüljön.

A várfalon álló saroknégyyszögbe tervezte Matthey a Zeughaus kápolnáját, elgondolása azonban nem valósult meg, mert a külön e célra szánt helyiséget végeredményben nem építették meg. Kápolna azonban mégis került a Zeughaus-ba és annyi kétségtelen, hogy a főhomlokzati front egyik helyiségében rendezték be. A főfront földszinti helyiségeinek beosztására vonatkozólag nem maradt ránk Matthey-nek terve. Az Allio-féle variáns szerint semmiesetre sem épülhetett ki ez a traktus, mert a lebontási alaprajzokon látható végleges és valóságos helyzet egyáltalán nem emlékeztet Allio elgondolásaira. A lejtő felőli saroknégyyszög beosztása azonban teljesen azonos Matthey szignált emeleti alaprajzával (2. tervrajz), melyből tehát az átdolgozás ellenére is megtartott valamit. Általában mégis a főhomlokzati traktus belső elrendezése, hasonlóan a külső kiképzéshez, felel meg legkevésbé az eredeti terveknek. Ezen azonban nem kell meglepődnünk, mert ez a traktus mint lakásokra szánt rész volt kitéve idők folyamán legjobban az átépítésnek és más változásnak.

A főhomlokzat díszes közép részén kívül a Zeughaus egészen egyszerű, puritán külsőt kapott. Rendeltetése miatt nem is nagyon tűrte volna meg a túlságos díszítést, bár Matthey eredeti tornyos frontmegoldása ragyogó épületet varázsolt volna a budai várhegyre. A főhomlokzaton a két saroknégyyszög közé fogott és három ablaknyílás fölött emelkedő timpanon alkalmazásával a homlokzati rész hármass ritmusát akarta hangsúlyozni. Timpanon készült ugyan a főfrontra, de a hármass tagozódás az ablakok számának megnövelésével eltűnt. Az oldalhomlokzatokat Matthey egyszerűen, majdnem egész símán képezte ki és úgy is épültek meg.

Matthey keze az épület formájának kialakításában meglehetősen meg volt kötve. Irányadásul, sőt sok tekintetben alapul ott álltak a régi szertárárpület világosan kirajzolódó fal-romjai. A meglehetősen épségben maradt saroknégyyszög és a belőle a várfalig, majd a várfalon a Duna folyásának irányába futó fal kész alapként kínálkozott. Az akkor még be nem temetett várárkon túl terjeszkedni nem lehetett, de nem is kellett: ott voltak a régi tárház négyyszögű építményének alapjai. Ugyanoda és ugyanakkorára tervezte meg Matthey az új Zeughaus-t. A kiugró saroknégyyszöget nem bontotta le, hanem megépítette a párját a várfalra, a várhegy lejtője fölé. Ezzel nemcsak szimmetrikus, hanem valósággal művészi és erőteljes homlokzatot biztosított az egyébként szimpla, egyhangú épületnek.

Hauszmann Alajos ezeket a Zeughaus lebontásakor feltárt régi falakat középkori maradványoknak tartotta és annyiból igaza is van, hogy a XVII. század végén épült szertárnak éppen azok a falai, melyek a mi Zeughaus-unkba átépültek, török kori falmaradványok voltak. Hauszmann ugyanezekről a falakról beszél: »Ugyancsak Zsigmond építkezéseikhez tartozik az a várfal is, mely az újabb időben lebontott ú. n. Zeughaus középfalát alkotta. Ebben a falban megleltük még a régi kapu

oldaloszlopait is. — A Zeughaus nyugati sarka szintén ebből az időből való falazaton állott. Itt még alápincézett helyiségekre is akadtunk.⁽⁵⁶⁾ Majd a Zeughaus-ról szólva: »A Zsigmond-féle régi várfalakat használták fel ehhez az épülethez, melyek egyike, t. i. a Szent György-tért keresztirányban elzáró fal az új palota [értsd: Zeughaus!] egyik középfalát, a másik, a Duna irányban haladó várfal és a nagy árok egyik fala a palota alapfalát alkotta.«⁽⁵⁷⁾

A Zeughaus építésében Johann Matthey-n kívül még Donato Allionak volt némi része. Donato Felix *Allio* az 1670-es évek derekán született; mint »Fortifications Unter Ingenieur« Bécsben állomásozott, rangban sohasem vitte tovább segédmérnökségnél, pedig magas kort ért meg.⁽⁵⁸⁾ Munkásságát még hézagossabban tudjuk csak összeállítani, mint Matthey-ét. 1726/27-ben építette a szlavonországi Brod szertárát. 1728-ban szakértői tanácssal működött közre a belgrádi erődépítési munkálatoknál. Tevékenykedett azonkívül Eszéken is, az ottani szertára vonatkozólag szakértői véleményt adott. 1727 elején a Hadszertári hivatal jelentést kért tőle a budavári Zeughaus terveire vonatkozólag. Ekkor készítette Allio három tervrajzát (6—8. tervrajz), melyek módosításokat javasoltak Matthey tervein. Azt a változtatását elfogadták, hogy a szélső oldalszárny és az elülső kereszttraktus közé is lépcsőt helyezett, mert a Zeughaus-ban két szimmetrikusan elhelyezett lépcsőfeljáró épült: a két oldalszárnynak a főhomlokzati szárnytól számított kezdetén. Matthey elgondolása szerint csak egy lépcsőre volt szükség, az elülső oldalszárnyban. Azt nem tudjuk eldönteni, hogy a szélső oldalszárnyba tervezett fegyvertermeket az ágyúraktárak kedvéért Allio tervének megfelelően valóban elejtették-e, mert a bontási rajzokon látható közfalak lehettek későbbi beépítések is. A házi kápolna külön helyiségének mellőzése azonban szintén Allio tervmódosításaira vezethető vissza. Allio megkomponálta a főhomlokzat megoldását is. Terve szinte keresetten egyszerű megoldását adja a főtraktus külső kiképzésének. Sajnos, hogy ennek az épületrésznek a külső architektúrájára vonatkozólag nem merültek fel közelebbi adatok. Igazán érdekessé akkor lehetne tenni ennek a kérdésnek a tárgyalását, ha ismernők a díszítő szoboralakok mesterét. Ennek a művészettörténeti problémának az első felével, a művészetivel *Pasteiner* Gyula már foglalkozott: »A budai várban III. Károly által emelt úgynevezett fegyvertár egyszerű egyemeletes épület, azonban kapuja és ormfala említésre méltó barokkalkotás. A kaput szegélyező két oszlopon egy-egy római harcos szobra áll, a főpárkány közepén kiemelkedő háromszögű ormfal mezejét domborművű császári sas és a hadijelvények töltik ki, az ormfal két szélét egy-egy római trophaeum foglalja el, csúcsán pedig egy merész alakítású szobor Herkulest ábrázolja, a mint hatalmas csapással leüti a hétfejű hydrát.«⁽⁵⁹⁾ A probléma történeti felét a kapuzat tervezőjének és a szoboralakok művészenek kiderítésével kellene tisztázni, de ennek a kérdésnek behatóbb taglalása túlmenne mondanivalóink határán még akkor is, ha állana rendelkezésünkre levéltári vagy más forrásanyag. A kapuzatról szólva meg kell jegyeznünk, hogy a fölötte olvasható és az építés befejezésének évét jelző kronosztichonos szöveghez (*Carolus sextus me fundo elevabat*) értelmileg és mondattanilag is hozzátartozik a balra és jobbra álló allegorikus

alak kezében levő pajzs felirata. Az Állhatatosság és Bátorság voltak a Zeughaus építésének nemtői. A baloldali figura pajzsán ugyanis ez áll: Constantia, a jobboldalién pedig: et fortitudine. Ezzel a kiegészítéssel együtt tehát így hangzik a teljes felirat: Constantia et fortitudine Carolus sextus me fundo elevabat.

*

Még a fegyvertár teljes felszerelésének befejezése előtt szó esik a kápolnáról, illetve egyelőre még csak a számára kijelölt helyiségről. A kápolna 1732-ben még nincs berendezve: »Sacellum septimum in Domo Armamentaria Caesareo Regia cum facultate Celsissimi Principis erectum, perfectum est, sed nondum de ara et sacro ad sacrificandum supellectile provisum.«⁶⁰⁾ 1733-ban sincs még föl-szentelve: »Andere zwey Capellen sollen nachfolgen, eine in dem Schloss, die andere in dem Zeug-Haus, da sie aber noch nicht im Stand, muss künftige Zeit deren Beschreibung geben.«⁶¹⁾ 1736-ban Jörger várparancsnok kérésére megkapja a budavári plébános az engedélyt a benedikcióra: »Posonii, 3. Aprilis 1736. Admodum Reverende Pater, Rector et Parochę mihi Colendissime! Excellentissimus Dominus Comes a Jörger institit apud Celsissimum Principem Archi-Episcopum pro benedictione Sacelli in Armamentario Caesareo Budensi erecti. Si proinde in talem statum deductum jam est, ut Divina in eodem cum decore peragi possint, nomine Suae Celsitudinis sacratoribus ritibus illud expiabit, id quod vigore harum Admodum Reverendissimae Paternitati Vestrae Celsitudo Sua committit, cujus pariter jussa exaro ac maneo Admodum Reverendissimae Paternitatis Vestrae Servus obligatissimus Comes Sigismundus Berényi m. p. Reverendissimo Patri Rectori Budensi.«⁶²⁾ Joannes Eleemosinarius Ferdinandus Miller »Historiographia de Ecclesiarum . . . Numero, Localitate, ortu . . .« című kézirat munkájához tartozó 1756-os Conscriptio Visitationis Canonicae harmadiknak sorolja fel a várbeli kápolnák közt a szertárban levőt.⁶³⁾ Ugyanebből a kéziratból tudjuk meg, hogy a kápolnát egy egyszerű lakószobából alakították át, egész biztosan a főhomlokzati keresztszárnyban, mert lakószoba csak ebben a traktusban volt: »Capella in Domo Armamentaria ex Cubiculo in Capellam versa, sed distincta ab usibus profanis, habet aram unam Beatae Mariae Virginis ad celebrandum unum Sacrum, tribus mappis, portatili, Calice, Casula et reliquis Requisitis provisam, in ea Diebus Dominicis et Festis nunquam, diebus feriatís vero ex indultu ordinarii unum Sacrum celebratur; Dotem habet nullam nec alios proventus, sed nec Debita passiva.«⁶⁴⁾ II. József rendelete természetesen megszüntette ennek a kápolnának a működését is, de azután ismét visszahelyezték, mert 1809-ben olvasunk róla: »Das Localmilitär, sammt dem Gen. Com. hat seine eigene Capelle im Zeughaus und den Feldsuperior zum Pfarrer.«⁶⁵⁾ Az 1846-os Canonica Visitatio-ban nincs említve. 1734-ben szükségesnek mutatkozott egy tűzérési szerraktár építése. Ennek helyét a Zeughaus mögött jelölték ki. A terveket hozzá Matthey készítette el: a »Zeugstadl«-t egy oldalával a fegyvertár mögött álló régi vastag falhoz támasztja. Fischer ezredes 1736-ban ugyanezt a »régi török falat« használná fel egy szerraktár építéséhez. Ez a fal határolta a királyi palota felől a nagy várárkot. Matthey

összekötő folyosót tervez a Zeughaus és az új raktár között olyképen, hogy a Zeughaus földszinti középső ablakát ajtóvá alakítja. Tervezetén a Zeughaus hátulsó kereszttraktusának földszintje teljes egészében meg van rajzolva. Ez a tervrajz két példányban van meg: az egyik⁶⁶⁾ Matthey neve nélkül, a másik⁶⁷⁾ névaláírásával. A Hadszertári hivatal nem tartotta sürgősnek az új raktárpépület felépítését: »... die anlegung des zeügs-Stadls... nicht pressant zu seyn, weilien das neue so kostbahre zeüghaus... zu unterbring- und verwahrung deren Artillerie Requisiten hinlänglich seyn wirdet... Wienn, den 24. Februar 1734«. Nem is épült meg ez a »Zeügstadl«, hanem helyette a Zeughaus udvarában egy fedett építményt (Schupfen) emeltek, melybe az ágyuteremből egy ablak helyén vágott ajtón juthattak be. 1735-ben a Zeughaus udvarában levő szivattyús kutat kellett javítani: ez az ügy sokat foglalkoztatta a Haditanácsot. 1736-ban Franz von Fischer ezredes szemléjének eredményeképp több szellőzőablakot vágnak a Zeughaus tetőzetén. — Kuriózumképen feljegyezhetjük, hogy a Zeughaus 7 kéményének sepréséről már 1728-ban kellett gondoskodni. A Muralt kéményseprőmester özvegyével 1736 január 1-én kötött szerződés⁶⁸⁾ melletti kimutatásban a Zeughaus mint 1728-ban befejezett épület 7 kéménnyel szerepel. Ennek az évnek a végére már használatban voltak a fegyvertár kéményei: »Anno 1728 wird das neue Kayserliche Zeüghaus erbauet, worinnen 7. Rauchfäng befindlich, deren 5 des Jahrs 10-mahl und 2 nur zu Winters zeit 6-mahl gesäuberet werden. Neü erbaute Rauchfang: 7. 6 G. 12 x.« Az 1735 december 31-ig bezárólag készült részletezés szerint: »1728. 7 Rauchfäng in dem neü Erbauten Zeighaus, Winthers Zeiten 5, so ausmacht 50-Mahl: das Jahr hindurch 10-mahl, Rauchfang: 5. 5 G. — Sommers zeit 2, thuet zu 6-mahl: 12. Winters zeiten aber nur 6-mahl. Rauchfang: 2. 1 G. 12 x.«

Az egykorú nyomtatványok mindjárt építésének befejezése után szólnak a budavári Zeughaus-ról. 1733-ban nagy büszkeséggel emlékeznek meg a budaiaiak új fegyvertárukról: »... die obere Stadt... wegen... Zeug-Haus und Schlossbau sehr herrlich aussehe... «és»... ein gantz neu-herrlich aufgeführt, wohl eingerichtet und mit allem Zugehör gut versehenes Zeug-Haus... «⁶⁹⁾ Michael Bonbardi^{us} 1718-as és bővítve 1750-ben Bécsben megjelent Topographia-ja megemlékezik arról a hatalmas kettős láncról, melyet Rákóczi felkelőitől zsákmányoltak a császáriak és helyeztek el a fegyvertár nyugati frontja elé és kiemeli a jeles épületet, mely oly nagyszámú fegyvert őrzött: »Arcem ipsam ad propylaeum usque armamentarii protensam fuisse, nullo indicio evincitur, quin et situs ipse et praevalidus ille murus, arcem ab Urbe superiore dirimens, semper fuisse videtur limes arcis. Grandis catena, quae duplici serie annulorum occidentali aspectui armamentarii objicitur, erepta est Rakocianis claudere volentibus Danubium... Forum S. Georgii, de quo supra, praeter Sigismundianae Basilicae rudera humilemque Divi aediculam, a meridie clauditur insigni armamentario, ex quo prope sexcentae bellicae machinae atque illae quidem omnes aeneae, praesente bello educi poterant, quin defectus observetur... «⁷⁰⁾

Ismét levéltári anyagban talált XVIII. század közepéről való tűzbiztonsági rendelkezések tanúsága szerint a szertár fő tűzrendészeti centrum

volt. Egészen természetesen jutott ehhez a szerephez, mert udvarán működött a már 1735-ben említett szivattyús kút. A nagy tűzifecskendőkön kívül tartottak még a fegyvertárban vízhordáshoz való bőrtömlőket (ampullákat, ledene ämper) és hordozható fecskendőket is.⁷¹⁾ Ennek az 1754 június 5-én kelt tűzoltási szabályzatnak a 26. pontja így hangzik:

Der Herr Officier, so in das Zeughaus commandirt worden, kommet bey entstehenden Feuer Allarm mit seiner Mannschaft auf dem Regiments Parade Platz bey'm Zeughaus zusammen, wo er sich alsdann bey dem Herrn Zeug Obrist Lieutenant zu melden hat und die ihm von selbten angewiesene Posten besezet.⁷²⁾

A nyomtatott források további során *Miller* 1760-ban »modern«-nek nevezi a Zeughaus-t.⁷³⁾ A felső város nevezetesebb házainak felsorolásánál C-vel jelöli⁷⁴⁾ és a térképen is egészen világosan mutatja ki. *Karl Gottlieb von Windisch* 1780-ban »wohl eingerichtet«-nek nevezi a szertárat.⁷⁵⁾ *Rösler* kalendárium 1809-ben Buda kiváló épületei közt felsorolja a fegyvertárat is. Ezt mondja róla: »Dicht am Schlosse; ein charaktervolles, grosses Massivgebäude, angefüllt mit Kriegsmunition u. Armaturen...«⁷⁶⁾ *Schams* rendkívül részletesen írja le a Zeughaus-t. Szövegéből csak a Zeughaus-ra mint építményre vonatkozó részletet közlöm: »Es ist ein charaktervolles, solides Gebäude, dessen Hintertheil dicht an dem königl. Schlossgarten und an die Wohnung des Schloss-Probsten stösst. Es bildet von drey Seiten ein freystehendes Viereck mit zwey Stockwerken sammt dem Erdgeschoss, ist in zwar einfacher, aber grosser Manier gebaut, und hat ein Ansehen von Würde, das seinem Zweck entspricht. Das schöne Portal am Georgi-Platz, dem Gr. Sándor'schen Palais gegenüber, ist mit Armaturen und allegorischen Figuren von trefflicher Bildhauerarbeit verziert.«⁷⁷⁾ A továbbiakban részletesen leírja a Zeughaus belső berendezését is.⁷⁸⁾ A *Fényes Elek* kiadásában megjelent statisztikai munka szövegéből bennünket főként a Zeughaus helyiségeinek elosztására vonatkozó közlések érdekelnek.⁷⁹⁾ A »Gemälde von Pest und Ofen mit ihren Umgebungen« Zeughaus-leírása a következő: »Das Zeughaus von K. Karl III. einfach, aber solid erbaut, ausser dem Erdgeschoss zwei Stockwerke hoch, stösst mit seinem Hintertheil an die Wohnung des Schlossprobstes, frontirt vorne gegen den Georgi-Platz mit einem schönen Portal, dessen Sculptur-Arbeiten ähnlich jenen am Pesther Invalidenpalais Armaturen und Allegorien vorstellen. Darin 3 schöne Rüstsäle mit alten Rüstungen und historisch interessanten Trophäen.«⁸⁰⁾ Nyilvánvaló tévedésen alapszik az a megállapítás, hogy a fegyvertár épülete kétemeletes. *Feldmann* is átveszi azt a gondolatot, hogy a Zeughaus kapuzata emlékeztet a pesti Invalidus-ház kiképzésére és még konstrukciójában is hasonlónak mondja azzal: »Dieses von König Karl III. gegründet, hat in seiner Konstruktion und insbesondere in der Bauart des Portals und den daran angebrachten Skulpturarbeiten, Armaturen und allegorischen Figuren und Gruppen viel verwandtes mit dem Invaliden-palais in Pesth. Wie jedes Institut der Art enthält es reiche Sammlungen alter Waffen und Rüstungen, interessante Trophäen aus den Türkenkriegen und unter diesen manches historisch merkwürdige Exemplar.«⁸¹⁾ A Zeughaus és az Invalidus-ház közötti rokonság gondolatához *Schoen Arnold* is visszatér, amikor azt mondja, hogy: »Bizonyos körülmények egybevetéséből úgy látszik, hogy Prati tervezte s építette a budavári szertár (Zeughaus) épületét is...«⁸²⁾ Láttuk

azonban, hogy az Invalidus-ház tervezőjének és egy ideig építőjének a Zeughaus létrejöttében semmi szerepe sem volt. Budavára 1849. évi ostromát a szertárépület minden jelentékenyebb sérülés nélkül állta ki.⁸³⁾ Ifj. *Palugyay* Imre is említi művében a fegyvertárat.⁸⁴⁾ *Haeufler* is bőven foglalkozik a fegyvertár külső és belső képével.⁸⁵⁾ *Hunfalvy* János Schams és Haeufler nyomán írja le a Zeughaus-t: »Mindjárt a kir. várpalota mellett a fegyvertár van, mely sz. György teréig terjed. Ez erős, kétemeletű épület, tágas udvarokkal és teremekkel. Négyszeg alakú, sz. György terére szolgáló főhomlokzata fegyverzetekkel és jelves alakokkal van díszítve. Schams, ki Buda városát 1822-ben írta le, igen egyszerűnek mondja a fegyvertár belsejét s különösen három tágas fegyverteremét izletesen elrendezték tartalmával nem győzi magasztalni. E három teremben a forradalom előtt valami 80.000 fegyverdarab volt. Azonban történelmileg nevezetes dolog kevés volt bennök. Legnagyobb s legritkább nevezetességül az úgynevezett vérszászlót említék, mely a második terem végén volt kitűzve. E zászlóról azt hitték, hogy még a keresztes háborúból való; veres szőtt selymekelméből készült; rajta aranylángok, s közepett egyik oldalon fekete sas, másikon Krisztus a keresztfán.«⁸⁶⁾ *Rupp* Jakab közli elsőnek a kapu fölötti kronosztichonos feliratot.⁸⁷⁾

A XIX. század 50-es éveiben »a Zeughaus egy részét is a kir. palota céljára foglalták le. A konyhákat és a gazdasági helyiségeket a palota belsejéből eltávolítva, ide helyezték át. Közlekedés céljára pedig egy beüvegezett vasoszlopos folyosó épült, mely a palotát a Zeughaussal összekötötte.«⁸⁸⁾ A XIX. század 80-as éveinek elején merült föl a királyi palota nagyszabású kiépítésének terve. Az építési bizottság ideiglenes irodáját a fegyvertári épületben rendezte be és itt állították ki 1885-ben a palota-terveket is. Ugyanebben az évben felmerül már a tervezett munkálatokkal kapcsolatban a Zeughaus megszerzésének szüksége is. Ybl Miklós tervei szerint a királyi palota építésének tényleges megkezdésénél okvetlen szükség lesz erre az épületre. Még 1882-ben felbecsülték a Zeughaus értékét. Az épület a katonai kincstár tulajdonát képezte, a katonai küldöttek a kártalanítás összegét 94.817 frt-ban, a polgári küldöttek ellenben 86.916 frt-ban állapították meg. 1896-ban hagyta jóvá I. Ferenc József a királyi palota északi szárnyának kiépítését. Hauszmann Alajos Ybl elgondolása alapján a tervekkel 1897-re készült el. A Zeughaus átvétele és lebontása tehát aktuálissá vált, közben azonban megváltási árát 98.822 frt-ra, majd véglegesen 119.800 frt-ra emelték fel. A katonai hatóság 1897 november 3-án adta át a palotaépítési bizottságnak a Zeughaus főhomlokzati szárnyát a két oldalszárny körülbelül felényi részével. November 13-án fizette be a palotaépítés vezetősége a katonai ingatlanalap javára az egész szertár-épület vételárát, a 119.800 frt-ot. Még ugyanabban az évben (december 15.) veszi át az építési bizottság a várkapitányságtól a lebontásra kerülő első épületrészt is: az előlő keresztszárny középrészét a bejáróval. Megkezdődött tehát a Zeughaus lebontása. A királyi palota északi szárnyának építésére vonatkozó »Különleges feltételek a föld-, kőműves- és elhelyezési munkák vállalatához« 8. pontja így szól: »A „Zeughaus“-épület lebontása. Az úgynevezett Zeughaus egyemeletes épület a költségvetésben felajánlott vételárért a földszíneig bontandó le. A lebontásból származó

anyagok vállalkozó tulajdonát képezik, de azokat a kir. várépítéshez nem használhatja fel és vállalkozó által az építési területéről azonnal elhordandók. Kivételt képeznek a művezetőség részéről kijelölendő építészeti faragott kő-alkatrészek, mint a kapukiképzés, szobor alakok, díszvégződések stb. Ezek a legnagyobb gonddal — lehetőleg sértetlenül — hordandók le, az építtető tulajdonában maradnak és a művezetőség által meghatározandó helyre deponálандók, mely munkálatokért és anyagért vállalkozó külön javadalmazást nem igényelhet. Megjegyeztetik, hogy a lebontás 3 különböző időpontban teljesítendő s p. a Palota úti rész 1897. év telén, a hátsó rész 1898. év folyamán és a művezetőségi iroda akkor, ha az elfoglalt területe kertté lesz átalakítandó. Az 1898. év első felében bontották le az először átvett főhomlokzati szárnyat és akkor építette be Hauszmann a kapuzatot a délkeleti várbástyába. 1898 december 12-én került sor a Zeughaus délkeleti, tehát a hátulsó keresztszárny és szélső oldalszárny sarkának átvételére, majd lebontására. A még fennálló utolsó rész (a hátulsó keresztszárny és az előlső oldalszárny sarka) lebontására az engedélyt 1899 március 6-án adták meg. Ez a feladat a palotaépítés 1900. évi programjában szerepelt. A várépítési bizottság 1900 december 22-én tartott 79. ülésének jegyzőkönyvében olvassuk, hogy »A volt Zeughaus még fennállott... részének lebontása megkezdett és a tél folyamán befejeztetik.«⁸⁹⁾

Az 1901-es évvel a Zeughaus minden nyoma eltűnt. Pincéjét is felbontották és helyén a földet leásva teret nyitottak a várkert előlső részének. Az a boltozatos kettős pillérsor, mely a bontási képeken is jól látható, a XVII. század végén épült szertárpépület kettős sorban vonuló pilléreit juttatja eszünkbe. Lehet, hogy ennek az építménynek az alapjai kerültek a XX. század első évében napvilágra. A kettős pillérsor beosztása egészen azonos ugyanis az 1686 és 1696 között épült Zeughaus teremkiképzésével és nagyon valószínű, hogy az alkalmazkodott a pince konstrukciójához.

Matthey Zeughaus-ából csak a kapuzat maradt meg. Ez ma is látható a Vár délkeleti lefutó bástyájának északra néző oldalába falazva. A kapuívbe állíttatta Hauszmann Alajos a Herkules-szobrot. Ennek a csoportzatnak alkotómesterét kideríteni még a következő kutatás feladata. Szisztematikus levéltári nyomozás biztat azzal, hogy okmányszerűleg meg fogjuk oldani ezt a problémát is.

Egyébként tisztán állanak előttünk a budavári Zeughaus építésének körülményei és közel két évszázados sorsa. A Szent György-térről a mélyenfekvő palotakertbe lehaladva ott járunk, ahol valaha a fegyvertár falai emelkedtek. A háborús gondolat hozta létre ezt az épületet és a békés uralkodói pompának kellett lebontásakor helyet adnia. A Zeughaus-sal a XVIII. századi Buda egyik legjellegzetesebb épülete tűnt el örökre.

Dr. Bánrévy György.

¹⁾ Schams, Fr.: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen, 1822. 232. 1.

²⁾ V. ö. Bánrévy Gy.: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. Budapest, 1933. 39. 1.

³⁾ Ld.: Országos Levéltár, Cameral Administration zu Ofen. Miscellanea, 153. sz.

⁴⁾ Bécs, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat 1728—1735. évi protokollumai. — Közöltük

ezeket a tárgyunkhoz szorosan nem tartozó adatokat, hogy az ilyen irányú kutatás útját megkönnyítsük.

⁵⁾ Füschern Artillerie Obrister, Dass selber in die an und nächst der Donau gelegene Haupt- und zeüghäuser, wie auch nacher Temeswar und Orsova abgehen, dan darinnen befindliche brauchbahr- und unbrauchbahren vorrath examiniren und über jedes diser zeüghäuser und das vorhandene grobe geschüz, Munition und requisiten besondere Specificationes abfassen, zugleich einen aufsatz machen solle, was in jeden Plaz beyzulassen, dann was überflüssig verhanden und etwa herausgezogen werden könnte, zu welchem ende ihme nebst denen monatlichen 300 Gulden zu bestreitung deren Reys Spesen noch 200 Gulden ausgeworffen worden und selbe bis zu seiner erfolgten zuruckkunfft aus denen von dem hauptmann Vetter zuvill eingezogenen 11.000 Gulden bezahlet werden sollen. Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1736 Reg. 1144. Aug. 15.

⁶⁾ A Haditanács december végén kelt protokolluma: »Referat und Kayserliche resolution in puncto der von dem feldtartillerie obristen Fischer vorgenommenen visitirung der in denen Hungarischen, an und nächst der Donau gelegenen haupt- und Zeughäusern...« Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1736 Exp. 2575. Dec. 875. — Fischer működését Budán kezdte meg, mert augusztus 29-én már az ő szemléje alapján intézkednek Budán bizonyos szellőzőablakok létesítésére vonatkozólag. HKR 1736 Reg. 1209. Aug. 29. 695. — Eszéken szeptemberben, Belgrádban pedig októberben dolgozott. HKR 1736 Exp. 1814. Szept. 675. és 1985. Okt. 284.

⁷⁾ Relationes und Anmörkungen über die an und nächst der Donau, auch in Bannath ligenden Haupt Zeügh-Häusern, als Belgrad, Orsova, Peterwardein, Esseg, Temeswar, Ofen, Grann, Comorn, Raab und Presburg, wie diese an Einen Hochlöblichen Kayserlichen Hoff Kriegs Rath in abgewichenen Monath Decembris [1736] übergeben, mit distributiven Specificationen, wie die Stuckhe mit ihren Fassungen, Pöller, Haubizen, kleinen feüer gewöhr, Stuck Kugeln, bomben, grenaden, pulver, bley, lunden und schanz zeügh gefunden. Bécs, Nationalbibliothek, Handschriften-sammlung. Cod. 8651.

⁸⁾ Juvigny's Plan der Belagerung Ofen's 1686. Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung. H III. c. 152. Közölve Némethy, J.: Die Belagerungen der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849. Pest, 1853.

⁹⁾ Vass Klára: Buda német utcanévei. Budapest, 1929. Német philologiai dolgozatok 39. 64. l. 160. jegyz.

¹⁰⁾ Budapest Székesfőváros Levéltára, Budai kamarai telekkönyvek 5.

¹¹⁾ Orsz. Levéltár, Cameral Administration zu Ofen. Miscellanea. 62. sz. Abriss des neu-erbauenden Zeichhaus im Schloss zu Ofen. Az alaprajzon feltüntetett műhelyek és helyiségek: schmidt..., schlosser werckstadt, Portner, Wagener..., Zimer leidet..., bindter werckstadt. Az épület hátsó fala mögött: der graben ist diff 2 1/2 Claffter.

¹²⁾ Orsz. Levéltár, u. o. 128. sz.

¹³⁾ ... praevalidus ille murus, arcem ab Urbe superiore dirimens, semper fuisse videtur limes arcis. *Bonbardius*, Michael: *Topographia magni regni Hungariae*. Viennae, 1750² (1718). 203. l.

¹⁴⁾ Beschreibung deren in der Ofnerischen Wasserstatt innbegriffenen Hausstellen und Gebeuen, bewerkhstelliget durch Matthiam *Greischer* Geographiae Liebhaberen, den 30. Decembris Anno 1695. Szföv. Levéltár.

¹⁵⁾ A Conscription über die Wasserstadt és a Portion Anschlag könyvei 1712—1832-ig a Szföv. Levéltárban. — Számozása időközben folytonosan változik: 1712-ben 120, 1716—1728-ig 121, 1734 és 1771 között 147 (*Miller* 1760-ban megjelent *Epitome*-ja is közli ezen szám alatt az »Armamentarium Regium«-ot. 98. l.), 1786—1792-ig 188, 1793-ban 204-es lesz a száma és még 1804-ben is az, 1811-ben azután 212 és 1832-ben a 207-es szám alatt található mint »K. K. Zeug Stadt«. Ugyanez alatt a szám alatt szerepel *Vasquez* gróf 1836-os térképén is.

¹⁶⁾ Szföv. Levéltár, Tanácsi iratok III. 2314/1888. Ugyanitt megvan az épület pontos alaprajzvázlata is 1894-ből.

¹⁷⁾ Id. tanácsi iratok a Szföv. Levéltárban.

¹⁸⁾ V. ö. 7. jegyz.

¹⁹⁾ Id. és VI. 545/1892 számú tanácsi iratok, valamint Szerz. I. 1754 a Szföv. Levéltárban.

²⁰⁾ Egy adat — *Daun* várparancsnoknak 1722 októberében a Haditanácshoz intézett jelentése — szerint ebben az időben már halaszthatatlan renoválásra szorult: »Graf Daun Commandant zu Ofen machet abermahlen seine extensive vorstellung über die zu Ofen höchstnöthige vornehmung der reparation bey den fortifications-, Schloss-, Cassarmen- und Zeughauses-Baues...« (Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1722 Exp. 1362. Okt. 30.) A lángok martalékaul tehát már egy rongált épület esett.

²¹⁾ *Epitome vicissitudinum... de... urbe Budensi.* Budae, 1760. 141. l.

²²⁾ Orsz. Levéltár, Cameralis Administratio Budensis ad Cameram Posoniensem, 1723 márc. 30.

²³⁾ Szföv. Levéltár, *Miscellanea antiqua Budensia*, 162.

²⁴⁾ Szföv. Levéltár, *Feüers-Brunst Acta Anni 1723. Miscellanea ant. Bud.* 129.

²⁵⁾ Orsz. Levéltár, Cam. Adm. Bud. ad Cam. Pos., 1723 máj. 25. és jún. 15.

²⁶⁾ Orsz. Levéltár, u. o. 1723 júl. 27. — Specification, was in der Vöstung Ofen durch das Feuer im Rauch aufgangen ist undt durch das lossgegangene Pulver Magazin an denen Cameral Gebäuen undt in denen von feüer annoch verbliebenen Soldaten Cassarmen ruiniret worden, welches ohnumbgänglich repariret werden muss...

²⁷⁾ 1736 január 1-én kezdődő hatályú szerződés Buda katonai és polgári középületeinek kéményseprésére vonatkozólag a kamarai pénztári (adó-) hivatal és az özvegy Maria Barbara *Muralt* kéményseprőmester között. — Orsz. Levéltár, *Litterae ad Cameram exaratae*. Ser. III. fasc. 51. (6.) 1555.

²⁸⁾ *Barabás* rajza a budai alagútról. A Zeughaus dunai frontja elé képzeletbeli szerpentinfeljárót helyez. »A' Budai alagut. — Der Ofner Tunnel. — Barabas festette. Rauh János Bécsben. — Sandmann lith.« Bécs, Albertina, Vues 83. Bl. 49. — Ifj. G. *Hawkins* körrajza W. T. *Clark* rajzai és útmutatása alapján a Lánchídról a várhegy aljában szintén képzelt és törpére méretezett épületekkel: View of the suspension bridge, now erecting over the River Danube at Pesth in Hungary, from the Designs and under the direction of W. Tierney Clark, Civil Engineer, F. K. S. — On stone by G. Hawkins Junr. — Day and Haghe, Lithrs to the Queen. — Bécs, Albertina, *Diverse Schule*, Bd. 57/a. 9 (14).

²⁹⁾ Közölve *Lux K.*: A budai várpalota Mátyás király korában. Budapest, 1922. IV. melléklet.

³⁰⁾ A magyar királyi vár. Budapest, 1912. 18. l.

³¹⁾ V. ö. *Bánrév* Gy.: Húsz év Buda fejlődéstörténetéből 1714—1733. *Historia* V. évf. 1932. 124. l. és *Bánrév* Gy.: Id. m. 2. l.

³²⁾ Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 34. köt. 1900. 232. l.

³³⁾ Id. m. 11., 18. és 19. l.

³⁴⁾ Budapest, 1922. *Monumenta Hungariae Technica* I. 12. l.

³⁵⁾ Budapest műemlékei. Budapest, 1924. 131. l.

³⁶⁾ Id. m. 11., 13. és 14. l.

³⁷⁾ A budapesti központi városháza. Budapest, 1930. 128. l.

³⁸⁾ Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868. 139. l.

³⁹⁾ Bécs, Hofkammerarchiv. Hung. 1723 júl. 23. és Kriegsarchiv, HKR 1723 Reg. 535. Jun. 14. 227., 228.; 902. Szept. 28. 471. és Exp. 520—521. Jun. 22.

⁴⁰⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1724 Exp. 499. Apr. 197., 749. Jun. 47., 855. Júl. 65. és Reg. 735. Jún. 18. 258.

⁴¹⁾ J. *Matthey* erődtítmény-tervrajzán: B) Das eck an der türckischen Preche, so gleichfals vollkommen verfertigt wordten. Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1732 Febr. 303. Exp.

⁴²⁾ Forrásanyagunk törzsét a Hofkriegsrat megfelelő évi protokollumai teszik, azért azokat egyenként csak a szövegek közti idézeteknél jelölöm meg.

⁴³⁾ Bécs, Hofkammerarchiv, Hung. 1725 máj. 28.

⁴⁴⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1728 März 271. Exp.

⁴⁵⁾ Bécs, Kriegsarchiv u. o.

⁴⁶⁾ Bécs, Kriegsarchiv, u. o.

⁴⁷⁾ A levél kivonatolásakor a költségvetést már kiemelték belőle és nem bukkan tam rá későbbi akták között sem.

⁴⁸⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1728 Febr. 389. Exp.

⁴⁹⁾ Bécs, Kriegsarchiv, u. o.—V. ö. a szöveghez tartozó 9. tervrajzzal.

⁵⁰⁾ 1728 november 13-án rendelkezik a Haditanács a Hölbling-nek járó építési díjhátralék (484 frt) kifizetése felől: »Dem Maurermeister Hölbling seye sein vor-jähriger bau-Rest künftigen Sommer zu bezahlen...« Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1728 Reg. 1682. Nov.13. 228.

⁵¹⁾ Bánrévy Gy.: Id. m. Historia V. évf. 1932. 126. l.

⁵²⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1721 Exp. 1051. Júl. 99.

⁵³⁾ Orsz. Levéltár, Cam. Adm. Bud. ad Cam. Pos., 1723 júl. 3.

⁵⁴⁾ Szföv. Levéltár. A királyi palota építésének iratai. 42. lev. /1898. sz.

⁵⁵⁾ V. ö. 1726-ban épült külső Bécsi kapu. Id.: Bánrévy Gy.: Id. m. id. h.

⁵⁶⁾ Id. m. id. közl. 220. l.

⁵⁷⁾ Id. m. id. közl. 232. l.

⁵⁸⁾ Bécs, Kriegsarchiv, Archivalische Erhebungen, 1907. évi 170. sz. »... dass Donat Felix von Allio niemals kaiserlicher Ingenieur Hauptmann, sondern zuletzt fortifications-Unter-Ingenieur war. ... dass Allio wegen Unfähigkeit nicht übernommen wurde, ist insofern etwas gewagt, als die Verweigerung der Übernahme des mehr als 70 Jahre alten Unter-Ingenieurs in ein neu zu errichtenden Korps wohl eher wegen seines hohen Alters begründet war. V. ö. HKR 1748. Exp. 480.: Herzog Karl von Lothringen zeigt an, aus was Ursachen der vorhin hier angestellte Unter-Ingenieur Felix Allio zu dem neu formirten Ingenieur-Corps nicht kann angenommen werden ...

⁵⁹⁾ Az építés Budapesten. Budavár visszavételétől a legújabb időkig. Az Osztrák-Magyar Monarchia frásban és képben. 9. köt. Magyarország 3. kötete. Budapest, 1893. 101. l.

⁶⁰⁾ Visitatio Exemptae Ecclesiae Parochialis Liberae Regiaeque Civitatis Budensis ... Die 31-a Mensis Decembris Anno Domini 1732. peracta. Szföv. Levéltár. Can. Vis. 2.

⁶¹⁾ Neu aus seinem Stein-Hauffen stb. c. munka. Ofen, 1733. 28. l.

⁶²⁾ Orsz. Levéltár. Acta Jesuit. Colleg. Bud. Fasc. 12. No. 25.

⁶³⁾ Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratára. Fol. lat. 2011. A Conscriptio 152. lapján.

⁶⁴⁾ U. o. 192. l.

⁶⁵⁾ Rösler-féle Kalender von Ofen und Pest für 1809. Pest, Hartleben. 41. l.

⁶⁶⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1734. März 667. Exp.

⁶⁷⁾ U. o. Apr. 180. Exp.

⁶⁸⁾ Id. 27. jegyz.

⁶⁹⁾ Id. Neu aus seinem Stein-Hauffen stb. c. m. 7. és 8. l.

⁷⁰⁾ Id. m. id. h. — V. ö. 13. jegyz.

⁷¹⁾ Feuer Ordnung bey allhiessiger Guarnison. Szföv. Levéltár. Miscellanea ant. Bud. 134.

⁷²⁾ U. o.

⁷³⁾ Id. m. 41. l.

⁷⁴⁾ Id. m. 82. l.

⁷⁵⁾ Geographie des Königreichs Ungarn. Pressburg, 1780. 1. Theil. 263. l.

⁷⁶⁾ Id. m. 51. l.

⁷⁷⁾ Id. m. 232—233. l.

⁷⁸⁾ Id. m. 233—239. l.

⁷⁹⁾ Magyar Országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. 2. köt. Pest, 1837. 369. l.

⁸⁰⁾ Pesth, 1837., 1841². 179. l.

⁸¹⁾ Pesth und Ofen. Leipzig und Pesth, 1844. 52. l.

⁸²⁾ Id. m. id. h.

⁸³⁾ V. ö. Némegy, J.: Id. m. és Die Vertheidigung der Festung Ofen vom 4. bis 21. Mai 1849 durch ... Hentzi. Wien, 1893.

⁸⁴⁾ Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. 1. köt. Budapest sz. kir. városok leírása. Pest, 1852. 168. l.

⁸⁵⁾ Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1854. 284. l.

⁸⁶⁾ Budapest és környéke. Pest, 1859. 88—89. l.

⁸⁷⁾ Id. m. id. h.

⁸⁸⁾ Id. m. id. közl. 238. l.

⁸⁹⁾ Szföv. Levéltár. A királyi palota építésének iratai. 1882—1900.